

”Till erinran om dem som där bott och verkat
och sammanbragt samlingarna.”

Slotts- och herrgårdsmuseer i Sverige under 1900-talet

GÖRAN ULVÄNG

NORDISKA MUSEET

© 2021 Göran Ulväng och Nordiska museet

Rapport från projektet *Den sörmländska herrgården i ett nationellt och internationellt perspektiv med utgångspunkt i exemplet Julita gård*, initierat av Stiftelsen Nordiska museet och finansierat av Stiftelsen Lagersberg.

Projektledare: Eva Skyllberg

Omsalagsbild: Julita i Södermanland som tillföll Nordiska museet 1944, enligt löjtnant Arthur Bäckströms testamente av år 1931.

Foto: Peter Segemark/Nordiska museet

Grafisk form: Renée Edlund

Innehåll

1. Inledning	4
Syfte	5
Disposition	5
Vad är en herrgård?	6
<i>Godset</i>	7
<i>Samhällskontraktet</i>	7
<i>Manor, Country House, Buitenplaats, Herregård, Herrgård</i>	10
<i>Herrgårdar och ståndsgårdar – definitioner</i>	11
2. Öppna herrgårdar och herrgårdsmuseer – några utblickar	13
Herrgården – Storbritanniens viktigaste bidrag till den västerländska civilisationen	14
Utanför Storbritannien	21
Sverige	24
Herrgårdarna som museer	30
3. Herrgårdsmuseer i Sverige – definitioner, urval och metod	36
Herrgårdsmuseet – definitioner, urval och metod	37
Metod	38
4. Herrgårdsmuseernas ägare och drift	41
Köp, konfiskering och donationer	44
Med eller utan jord	49
Närhet till städer	51
Sammanfattning	52
5. När bildades de och av vem?	54
Herrgårdsmuseet – syfte och mål	59
Vad utmärker ett herrgårdsmuseum	68
Representativitet	70
Sammanfattning	74
6. Verksamheten idag	76
Antal besökare	81
7. Herrgårdsmuseer i Sverige under 1900-talet	87
Öppna herrgårdar och herrgårdsmuseer	87
Herrgårdsmuseer i Sverige	88
Herrgårdsmuseers ägare och drift	88
När bildades och av vem?	89
Verksamheten idag	90
Några avslutande reflektioner	90
8. Källor och litteratur	93
Slottsarkivet, Kungliga slottet	93
Litteratur	95

1. Inledning

Med ett särskilt intresse för herrgårdar och herrgårdskultur har jag genom åren besökt åtskilliga slott och herrgårdar i såväl Sverige som i Europa och även i Asien. Herrgården som fenomen och dess roll i det Europeiska samhällsbygget måste sägas vara gravt underskattat. I TV-program, artiklar och magasin är det huvudbyggnaden med dess inredningar, samlingar och park som lyfts fram som "herrgården". En iögonfallande byggnad med park och alléer hade – och har – givetvis en viktig symbolisk funktion för dess ägare, men det centrala var den mängd jord som hörde till, godset, och de juridiska, ekonomiska, sociala och politiska rättigheter och skyldigheter som var knutna till detta innehav. Herrgårdarna med sina gods var de kanske viktigaste byggnaderna i de stater som bildades i Europa från medeltiden och framåt. Att kunna sätta herrgården i en vidare samhällelig kontext så att besökare förstår herrgårdarna och godsens roll i det Europeiska samhällsbygget måste därför anses vara helt centralt.

Det är emellertid sällsynt med denna typ av information och kunskap när man besöker slotts- och herrgårdsmuseer. Oavsett på vilken anläggning jag befunnit mig på har en guidad tur i princip samma upplägg: först litet om ägarna, gärna kryddat med några anekdoter, sedan herrgårdens arkitekturhistoria och sist en vandring genom huset där framförallt inredningarna och samlingarna kommenteras.¹ Kvaliteten på visningarna varierar med guidens utbildningsnivå, kunskap och förhållande till anläggningen. Feriearbetande studenter utan livserfarenhet utgår ofta från det studiematerial som tagits fram, med få möjligheter till utvecklingar. En visning av en ägare är ofta mer personlig och intresseväckande, men utgör ofta ett eget narrativ genom att historien som berättas är så starkt präglad av de i familjen nedärvda tolkningarna. De stora ekonomiska, sociala och politiska förändringarna lämnas ofta därhän, liksom det som var förutsättningen för ägarnas maktställning, det vill säga godsen med alla de anställda. Skälet är säkerligen dels att de guidade turerna är en del av ett under decennier utvecklat narrativ, det Laurajane Smith kallar *Authorised Heritage Discourse* (AHD), med starka drag av den västerländska elitens värderingar och egna förståelse av kulturarvet², dels att det är en pedagogisk utmaning att stående i ett möblerat rum i en herrgårdbyggnad redogöra för det som inte är närvarande; godset, landskapet och arbetet.

Den här rapporten är en del av projektet *Den sörmländska herrgården i ett nationellt och internationellt perspektiv med utgångspunkt i exemplet Julita gård*, initierat av Stiftelsen Nordiska museet och finansierat av Stiftelsen Lagersberg och med syftet att sätta Julita gård i ett nationellt och internationellt sammanhang och därigenom skapa kunskap om den sörmländska herrgården som fenomen. Efter diskussioner med projektledare Eva Skyllberg valde vi medverkande forskare, Anders Wästfelt och jag, att lägga fokus på framväxten och utvecklingen av agrara museer och herrgårdsmuseer i Sverige i en Europeisk kontext. Ett sådant perspektiv menade vi var fruktbart eftersom de på så sätt kunde belysa herrgårdarnas förändrade roll i samhället sedan 1900-talets början, en period karakteriserad av minskade inkomster i jordbruket, en jordägande elit på reträtt, stark industrialisering och urbanisering, och det demokratiska genombrottet med efterföljande behov av att skapa en gemensam nationell identitet. I denna process gick herrgårdarna från att ha varit elitens privata maktcentrum med kapitalistisk förtryckande stordrift, till att börja uppfattas som ett allmänt, gemensamt kulturarv med höga estetiska värden, som kunde ställas i folkbildningens tjänst.

Arbetet utfördes under år 2020 och rapporten färdigställdes i februari 2021. Böcker och artiklar publicerade efter denna månad har inte kunnat beaktas.

1 Karin Lindvall, Laurajane Smith och Mikael Frausing har samma erfarenheter, se Lindvall 2004 s. 75–81, Smith 2006 s. 126 och Frausing 2011 s. 251–253.

2 Smith 2006.

Jag vill framföra ett varmt tack till Eva Skyllberg, Anna Arfvidsson-Womack och Marie Steinrud som lämnat värdefulla synpunkter på texten, till chefen för Publika avdelningen vid Kungliga Hovstaterna Morgan Gerle, och överintendenten vid Kungliga Husgerådskammaren Margareta Nisser-Dalman, slottsarkivarie Mats Hemström och Ulricirka Hofverberg på Kungliga slottet för hjälp med uppgifter om de kungliga slottens visningsverksamhet, samt till alla de tjänstemän och gårdsägare som beredvilligt lämnat uppgifter och även bistått med fotografier. Ett sista tack går till vännen Olle Nordberg, Uppsala, för korrekturläsning av rapporten.

Syfte

De senaste 40 åren har ämnet museologi vuxit sig starkt både internationellt och i Sverige och mängder av studier har publicerats om framväxten av en kulturarvssektor och dess roll i samhället. De så kallade hemmuseerna (House museums) har fått en hel del uppmärksamhet och i synnerhet dess undergrupp herrgårdsmuseer (Country House Museums), som sedan de uppstod i Storbritannien efter andra världskriget har haft stor betydelse för utvecklingen av museers marknadsföringsstrategier, museipedagogik och restaureringsverksamhet. Det finns idag en ganska omfattande forskning, särskilt i Storbritannien, om kulturarvssektorns utveckling, bakgrunden till herrgårdsmuseernas uppkomst samt om herrgårdarna som besöksmål. Intresset för herrgårdsmuseernas tillkomst, verksamhet och roll i samhället är dock växande. I Norge pågår till exempel för närvarande ett stort projekt *Opphøjet og oversett: Herregårdsmuseets plass i den norske erindringstopografien*.³

Syftet med den här rapporten är att analysera de svenska herrgårdsmuseernas uppkomst och utveckling fram till idag i ett jämförande Nordvästeuropeiskt perspektiv. Avsikten är att undersöka vilka herrgårdsmuseerna är i landet, när de bildades och av vem, syftet med dem och vilken verksamhet som bedrivs. Jag har valt att göra en i huvudsak kvantitativ studie och skälet är att de flesta tidigare studier behandlar uppkomsten och utvecklingen av dessa museer mot bakgrund av mer generella ekonomiska, politiska och sociala förändringar, men där det saknas information om hur många herrgårdar som verkligen blev museer vid olika tidpunkter, vilka som tog initiativ till dem, och hur detta förändrats över tid.

Studien kommer med andra ord ha mindre fokus på den verksamhet som bedrivs idag, eftersom detta skulle ha krävt enkätundersökningar riktade till både personal och besökare. Mot bakgrund av Covid 19-utbrottet i mars 2020 hade en sådan undersökning i princip varit omöjlig att genomföra.

Ett delsyfte med studien har varit att inventera herrgårdsmuseerna i landet med avsikten att undersöka intresset för att bilda ett nätverk för Sveriges herrgårdsmuseer. Antalet herrgårdsmuseer är relativt få, de är spridda över landet och har ofta begränsade resurser för utbildning av personal och kunskapsuppbyggnad eller marknadsföringen av sin verksamhet. Ett nätverk skulle med andra ord kunna fylla en viktig funktion för framförallt de mindre museerna.

Disposition

Rapporten är indelad i åtta kapitel. I inledningskapitlet följer nu närmast ett resonemang om vad som var utmärkande för en herrgård i en Nordeuropeisk kontext med fokus på den ekonomiska, juridiska och politiska funktion den hade i olika länder och hur detta har förändrats över tid. Den bakomliggande tanken är att herrgårdarnas roll varierat i respektive land och att detta rimligen borde påverka hur man ser på herrgårdarna i den nationella historieskrivningen och därmed även som kulturarv. Kapitlet avslutas med en presentation av den definition jag använder av begreppet "herrgård" och som används längre fram när urvalet av herrgårdsmuseer görs. I kapitel 2 görs sedan en översiktlig genomgång av herrgårdarna som sevärdheter. Första delen

3 <https://ostfoldmuseene.no/forskning/opphoyet-og-oversett>

ägnas åt att försöka förstå när herrgårdar började visas för allmänheten i en större utsträckning och när i tid de omvandlades till museer i olika länder. I andra delen fokuserar jag mer på herrgårdarna som museer med redogörelser för syftet med dem, vad man väljer att visa upp, och hur deras roll har förändrats de sista 100 åren. Kapitel 3 till 7 utgör sedan själva undersökningsdelen. I kapitel 3 presenteras frågorna mer utförligt och därefter definieras begreppet "herrgårdsmuseum" samt den metod jag använt för att vaska fram de 69 anläggningar som ingår i studien. I kapitel 4 analyseras vilka som äger och driver herrgårdsmuseerna historiskt sett och idag, om hur herrgårdarna har hamnat i ägarnas händer genom arv, köp eller donation, och i vilken mån ägarna disponerar huvudbyggnader och jord. Kapitel 5 behandlar själva museiblivandet, det vill säga när museiverksamheten inleddes, vem som tog initiativ till den och vad som var syftet med det. I kapitel 6 ser jag närmare på dagens verksamhet utifrån herrgårdsmuseernas hemsidor och den litteratur som givits ut, samt de besöksiffror de har. Kapitel 7 innehåller en avslutande sammanfattning och diskussion.

Vad är en herrgård?

I rapporten används genomgående begreppet "herrgårdsmuseum" i betydelsen en herrgård som har museiverksamhet, oavsett om huset är privatägt eller i statlig eller kommunal ägo, om det är bebott eller är har annan verksamhet. Det är att föredra framför benämningen "museiherrgård", som leder tankarna till en mer renodlad museal miljö.

Detta för oss in på begreppet "herrgård". I svenska uppslagsverk definieras ofta "herrgård" utifrån arkitektoniska och estetiska utgångspunkter, med betoning på huvudbyggnad och park, en definition som kan härledas till konstavetenskapens uppfattning om vad som utgör en herrgård.⁴ I den ekonomisk-historiska och kulturgeografiska forskningen används hellre begreppet gods för att förtydliga att en herrgård främst var en ekonomisk enhet med vidsträckta arealer med landbogarårdar och torp.⁵ I dag används begreppet "herrgård" tämligen fritt. Det är inte ovanligt att fastighetsmäklare använder det för litet mer välbyggda bondgårdar och både gamla arbetarbostäder och skolor kan idag marknadsföras som "herrgård". Även benämningen "slott" har drabbats av inflation sedan det under nationalromantiken började användas allt mer frekvent, och används idag även på små anläggningar såsom Gunnebo (som när det byggdes benämndes "villa").⁶ Begreppet "slott" verkar ha en särskild dragningskraft och nyttjas flitigt av ägare till konferensanläggningar och fastighetsmäklare, men det har även helt uppenbart även fått en större användning i museivärlden. Inom parentes sagt så är detta sannolikt en följd av den process där herrgårdar och herrgårdsmuseer har förvandlats till turistmål bland många andra istället för att vara unika historiska monument, med allt större inslag av en kommersialisering. Mer om detta längre fram.

Begreppsförvirringen finns även på Europeisk nivå. De senaste åren har det inom nätverket ENCOUNTER (European Network for Countryhouse and Estate research) förts en livlig diskussion om vad som utgör en "herrgård" och om det går att finna en gemensam definition, som skulle kunna underlätta vid jämförelser länder emellan. Vid en första anblick kan det verka lätt eftersom det synes finnas en generell, nationsöverskridande uppfattning om vad som utgör en herrgård, nämligen att det är gårdar som innehafts av landets elit, har iögonfallande huvudbyggnader med parker och alléer, har haft ett stort antal anställda på olika nivåer och väldiga jordarealer. Man känner med andra ord igen en herrgård när man ser den. I själva verket är det svårt att ringa in vad som är en herrgård, av framförallt två skäl: 1) herrgårdarnas roll har varierat i respektive stat beroende på dess ekonomiska, juridiska och politiska system, och 2) att respektive språks begrepp inte är synonyma.⁷

4 Se t.ex. Nordisk Familjebok 1928, Nationalencyklopedin 1989–1996.

5 Se t.ex. Jonsson 1980 och Möller 1989.

6 Se diskussion om Gunnebos förvandling från villa till slott i Cardevik & Andreassen 2012 s. 27–28.

7 För en diskussion om detta, se Finch & Dyrmann 2019, s. 13–27.

Jonathan Finch och Kristine Dyrmann har i sitt inledningskapitel i bokverket *Estate Landscapes in Northern Europe* försökt teckna en bild av vad som utmärker den nordeuropeiska herrgården utifrån några centrala teman: godset, arvspraxis, urbaniseringen och landskapet.⁸ Jag ansluter mig delvis till den tematiseringen i detta avsnitt eftersom de är grundläggande i vår förståelse för herrgårdens historiska betydelse och utveckling.

Godset

Centralt för att förstå herrgården som fenomen är den jord som hörde till, *godset*, som bestod av underlydande gårdar vars arrendatorer betalade en ränta till jordägaren. Godsen utgjorde allt sedan 500–600-talen grunden för elitens stora ekonomiska och politiska inflytande. Ett illustrativt exempel är Storbritannien. När Bateman i början av 1870-talet publicerade den första sammanställningen över jordägandet i landet sedan Domesday book år 1086 visade det sig att endast 1,6 miljoner människor av Storbritanniens totala befolkning på 35 miljoner var jordägare (= 4,5 % av folkmängden) men också att jorden var extremt ojämnt fördelad: 1362 godsägare ägde 43 procent av jorden, varav 331 ägde hela 24 procent.⁹

Sedan början av 1900-talet brukar man förstå skillnaderna i västra och östra Europa i termer av "grundherrschaft" och "gutsherrschaft", där den förra innebär ett system där arrendeböndernas främsta uppgift är att betala sin ränta i pengar eller varor till jordägaren, medan man i den senare tar ut räntan i form av obetalt arbete på huvudgården (herrgården). I själva verket förekom flera olika sätt att driva godsen och det var inte ovanligt med blandformer.¹⁰ På de brittiska herrgårdarna drevs "grundherrschaft" till sin fulländning från 1500-talet och fram till 1900-talets början. Här kom huvuddelen av jordbruksproduktionen att ske på arrendeböndernas gårdar, i växande utsträckning genom att arrendegårdar slogs samman till större, rationellare enheter där jordbruket drevs kapitalistiskt med löneanställda, mot ett penningarrende till ägaren.¹¹ "The homefarm", huvudgårdens jordbruksdel, separerades från och med 1700-talet från huvudbyggnaden och blev främst producent av mer lyxbetonade varor till hushållet.¹² Detta är skälet till att det vanligen inte finns några ekonomibyggnader i huvudbyggnadens närhet.

I norra Tyskland och Skandinavien dominerade "gutsherrschaft" fram till 1700-talet, då det började ersättas av så kallad domändrift eller kapitalistisk drift, som innebar att arrendebönderna avhystes och jordbruket på godset började drivas ihop med huvudgårdarna med hjälp av löneanställd arbetskraft.¹³ I båda systemen hade huvudgårdarna en central roll och det var här merparten av ekonomibyggnaderna var belägna, ofta i direkt anslutning till huvudbyggnaden.¹⁴ Med övergången till domändrift och anställda lönearbetare ökade möjligheterna att separera ekonomibyggnaderna från huvudbyggnaden, vilket också var en följd av att domändriftens ekonomibyggnader var mer platskrävande, av ett behov av social distansering och av hygieniska skäl. På herrgårdar med större gods, som till exempel Julita, var det vanligt förekommande att godsjorden delades in i flera större produktionsenheter, så kallade plattgårdar, som drevs med löneanställd personal.¹⁵

Samhällskontraktet

Godsen var förutsättningen för den ekonomiska och politiska makten. En viktig aspekt är därför förhållandet mellan eliten och staten, till exempel elitens möjlighet att disponera över och föra över egendom och därmed säkra sitt inflytande i samhället, samt vilka rättigheter och skyldigheter som var förbundet därmed. Staterna i Europa har sin grund i de gods som innehades av kungaätter, adelsfamiljer och kyrkan. Självägande bönder utgjorde en minoritet, men hade i vissa områden, särskilt de skogrika, möjligheter att hävda sin ställning. De tidigmedeltida staterna var länge relativt löst sammanhållna riken baserade på överenskommelser mellan adelsfamiljerna, kyrkan och kungarna som behärskade invånarna med kavalleri. Maktförhållandena skiljde

8 Finch & Dyrmann 2019 s. 13–27.

9 Finch 2019 s. 62–65.

10 Sundberg 2001.

11 Finch & Dyrmann 2019 s. 17–18.

12 Finch & Dyrmann 2019 s. 27.

13 Se t.ex. Porskrog-Rasmussen 2010, Jonsson 1997, Olsson 2002, Ulväng 2008.

14 Finch & Dyrmann 2019 s. 27.

15 Olsson 2002, Ulväng 2008, Olsson 2019.

sig åt mellan olika områden. I vissa kunde en stark kungamakt upprätthållas med nationell lagstiftning och stor armé, tack vare stöd från kyrkan eller självägande bönder. I andra var kungarnas ställning svagare och staterna dominerades av regionala adelsfamiljer med egna arméer. När Europa under senare delen av medeltiden knöts samman av en omfattande handel och städerna växte sig allt starkare, blev vikten av att behärska territorier och handelsvägar allt viktigare. Konflikterna mellan stater, familjer, städer, stadsförbund och även bönder blev mer omfattande, vilket dels ökade de militära utgifterna, dels drev på den teknologiska utvecklingen på vapensidan. I denna process fick lokala och regionala adelsmän det allt svårare att upprätthålla sina våldsmonopol och små riken slogs nu samman till större, samtidigt som allt mer resurser allokerades till kungarna. Infanteriets och artilleriets roll ökade på bekostnad av kavalleriet, vilket ytterligare minskade adelns betydelse. I denna process fick även handelsmännen större inflytande och kunde ta plats i de parlament som nu började bildas. Med koloniseringen av Amerika och områdena kring Indiska Oceanen förstärktes kungarnas och parlamentens roll än mer, eftersom en förutsättning för koloniseringen och beskydd av handelsvägar var permanent militär närvaro, vilket krävde centraliserad förvaltning, stående armé och större skattebas. De feodala staterna övergick därmed till att bli nationalstater.¹⁶

Gemensamt för länderna i norra Europa var reformationen, som förutom stärkandet av den politiska makten, förde med sig en överföring av jord från kloster och kyrkor till staten och adeln och därmed lade grunden till maktbalansen mellan kung och adel. Samhällskontraktet omförhandlades sedan under det oroliga 1600-talet, då de expanderande nationalstaterna förde krig om både territorier, handelsvägar och den katolska kyrkans inflytande. Den begränsning av adelns makt som inleddes då fullföljdes under 1700- och 1800-talens globalisering och agrara och industriella revolutioner, där ofrälse grupper flyttade fram sina positioner, stödda på idealen om maktdelning och demokrati. Den slutliga upplösningen ägde dock rum först i decennierna kring år 1900 då en av agrar omvandling, industrialisering och demokratisering försvagad adel inte längre kunde hävda sin position.¹⁷

I England hade privilegierna knutna till jorden gradvis avskaffats sedan medeltiden och i större utsträckning förts över på socknarna, med undantag av de lokala domstolarna. Under 1600-talets andra hälft, när England först fick en absolut monarki och sedan efter "den ärorika revolutionen" ett parlamentariskt styrt rike, stärkte godsägarna sitt oberoende från staten genom att få till stånd en starkare äganderätt till jorden. Sedan tidigare ärvdes gårdarna genom primogenitur, det vill säga att äldste sonen hade förtur, vilket nu kunde föräras med ett fideikommiss-liknande arrangemang, entailment, så att egendomar hölls samman.¹⁸ Denna ägardominans och handlingsfrihet förklarar delvis den agrara och industriella revolution som följde, eftersom den gav ägarna stora möjligheter att rationalisera sina egendomar och investera i kanaler, vägar och industrier, med uppbyggandet av väldiga förmögenheter som följd. Herrgårdarna i Storbritannien kom med andra ord inte att omfattas av statligt påtvingade jordreformer, som i många andra länder. Först med agrarkrisen och nya regler för politisk representation från 1870-talet och framåt inleddes en nedgångsperiod med utförsäljningar av jord och rivningar av huvudbyggnader, en trend som förstärktes vid demokratins genombrott med dess kraftigt höjda skatter, som slog hårt mot ägare av fast egendom.¹⁹

I Holland behöll de adliga familjerna mycket av sitt inflytande ända fram till 1800-talets mitt, även om de delvis pressades tillbaka av en borgerlig elit. Holland var sedan upproret mot Spanien republik men makten delades mellan en jordägande, feodal adel och städernas borgare. I landet fanns även självägande bönder. Landet var redan kraftigt urbaniserat i provinserna i kustområdena, till vilket bidrog de stora invallningsföretagen och kanalbyggandet, och hade en kapitalistisk ekonomi, med bl.a. en fri jordmarknad. I landets östra delar besattes jorden dock av adelsfamiljer på stora feodala gods, vars huvudinkomster till största del kom från jordräntor och till en mindre från feodala rättigheter som tullar och inkomster från kvarnar, fisk- och jakträttigheter. Adeln blev i allt större utsträckning tjänstemän i staten, särskilt under den agrarkris som drabbade landet 1650–1750. Med den tilltagande urbaniseringen fick borgarna allt större politiskt inflytande och började för-

16 Om Europas utveckling under medeltiden, se t.ex. Gustafsson (2010) och Frankopan (2017) s. 163–226.

17 För analyser av adelns roll i Europa se Dewald 1992 och Lieven 1996.

18 Finch 2019 s. 18.

19 Mandler 1998 s. 227–245.

värva herrgårdar och gods och i början av 1800-talet ägde adeln endast omkring 20 procent av jorden. Adelns numerär sjönk också som en följd av att man i slutet av 1600-talet inskränkte dess feodala rättigheter. Med syfte att behålla sin lokala makt ingick de därför fortsättningsvis endast giftermål inom sitt stånd och stängde ute alla ofrälse från lokala ämbeten. Först under 1800-talets första hälft, sedan landet blivit kungadöme, kunde adeln återhämta sig genom att dåvarande kungen nyadlade ett stort antal borgarfamiljer.²⁰ 1800-talet innebar också en högkonjunktur för de kommersialiserade holländska herrgårdarna som också gynnades av privatiseringen av allmänningssmark. Här liksom i Storbritannien inleddes nedgången med 1870-talets agrarkris och sedan den efterföljande demokratiseringen.²¹

Utvecklingen i de nordiska länderna skiljde sig mycket länderna emellan, beroende på maktförskjutningar som ägde rum mellan kungar, adel och bönder, ländernas geopolitiska positioner och de näringsgeografiska förhållandena.²² I Danmark försvagades adelns makt kontra kungarna under 1600-talet, särskilt efter att kung Fredrik III gjorde sig enväldig. Den danska adeln hade sedan tidigare fått stora donationer som kompensation för utgifter i samband med 30-åriga kriget och fick under 1600-talet även rätt att köpa sockenkyrkorna med dess uppbördsrätt, och förblev på så sätt den dominerande jordägaren i landet. Godsägarna hade även ansvaret för den lokala rättskipningen och polisväsendet.²³ 1671 fick stora jordägare rätt att bilda grevskap och baronier till vilka det knöts ett län vars inkomster gick till godsägare och som skulle ärvas oskiftat av en arvinge. 1683 gavs rätten att bilda stamhus och senare även fideikommiss vilka precis som grevskap och baronier hade skattefrihet och skulle ärvas oskiftade av en person, och dessa blev särskilt populära efter 1700-talets mitt. Totalt 70 av Danmarks drygt 700 herrgårdar hade dessa rättigheter, som gemensamt benämns Majorat. Övriga herrgårdar ärvdes på sedvanligt sätt av både söner och döttrar.²⁴ Med den stora jordreformen 1788 (landboreformerne) inleddes den uppbrytning av godsens i Danmark som skulle fortgå in på 1900-talet. Landböndernas livegenskap, hoveri, avskaffades och ersattes med arrendekontrakt, jorden skiftades och bönder fick möjlighet att friköpa jord från godsens.²⁵ I grundlagen 1849 upphörde möjligheten att bilda Majorat och från 1850-talet skedde en storskalig utförsäljning av landbojord, som dock skedde med lån från godsägaren mot pant i fast egendom, vilket innebar att godsägarna kunde behålla kontrollen och inkomsterna. År 1919 genomdrevs de så kallade Länsavlösningen, där fideikommissen upphörde för gott, en tredjedel av godsens skulle säljas av och en hög avgift skulle erläggas.²⁶ Därmed bröts den förhållandevis starka position som eliten haft i landet.

Norge var i union med Danmark fram till 1814. Danmark stärkte sitt grepp över Norge i och med reformationen, när man 1536 slog ned ett av norska katolska biskopar och adelsmän organiserat uppror. Dansk lag infördes, lutherska biskopar tillsattes och samtliga befästningar besattes av danska trupper. De norska präster och adelsmän som inte var lojala mot den danska staten marginaliserades. Istället kunde danska och även tyska adelsmän göra karriär i förvaltningen och bygga upp stora gods, under skattefrihet.²⁷ I det skog- och vattenrika Norge var förutsättningarna för att bygga upp gods sämre eftersom större delen av jorden kontrollerades av självägande bönder och möjligheterna att bedriva spannmålsodling små. Ekonomin var istället baserad på export av skogsvaror, fisk och kontroll av handel, allt under kungliga privilegier. Vid 1600-talets mitt omförhandlades privilegierna där den norska adeln förlorade rätten till skattebefrielse av handeln mot att norsk lag skulle gälla för de underlydande.²⁸ Efter kriget mot Sverige på 1640- och 1650-talen, och med förlusten av stora delar av danska och norska territorier, gjorde sig den danske kungen enväldig och därmed avskaffades en del av privilegierna, bland annat skattefrihet för godsens och rätten till högre ämbeten. Den norska adeln var sedan tidigare skuldsatt och efter 1660 hade den mycket svårt att upprätthålla sin ställning, utan marginaliserades ytterligare. Liksom i Danmark bildades här grevskap och friherreskap med primogenitur för

20 Kuiper 2019 s. 193–204.

21 Kuiper 2019 s. 217–219.

22 För en utmärkt genomgång se Porskrog-Rasmussen 2018.

23 Venborg-Pedersen 2019 s. 51.

24 <https://herregaardsforskning.dk/hvad-er-en-herregaard/grevskaber-baronier-og-stamhuse/>, Porskrog-Rasmussen, Carsten.

25 Venborg-Pedersen 2019 s. 46–48.

26 <https://herregaardsforskning.dk/hvad-er-en-herregaard/grevskaber-baronier-og-stamhuse/>, Porskrog-Rasmussen, Carsten.

27 Bugge Amundsen 2019 s. 234–236.

28 Bugge Amundsen 2019 s. 236–238.

den nya lojala danska adeln.²⁹ Under 1700-talet förvärvades många av de norska herrgårdarna av nya adelsfamiljer, men även förmögna handelsmän med intressen i handel med skogsvaror, järn och fisk.³⁰ När Norge separerades från Danmark 1814 och istället blev i union med Sverige, avskaffades privilegier som rätten att bilda fideikommiss och några år avskaffade det norska parlamentet ärftliga adliga titlar samt skattefriheten för herrgårdar. Under 1800-talet köptes en stor del av herrgårdarna upp av handelsmän och tjänstemän.³¹

I det under 1600-talet mycket expansiva Sverige skedde ett omfattande nyadlande för att säkra tillgången på officerare och tjänstemän med stora donationer av jord som följd. Krono- och skattejord omvandlades till frälsejord som i olika grader var skattebefriad och ett stort antal gårdar fick så kallad säterifrihet, hel befrielse från grundskatterna, mot att de bebyggdes ståndsmissigt. Många säterier förblev dock i själva verket bondgårdar. Staten medgav även bildandet av grevskap och friherreskap, där innehavaren fick rätt till skatteintäkterna från socknar eller härader. I början 1600-talet var omkring 20 procent av jorden i adlig ägo, strax före 1680 65 procent. Till skillnad mot till exempel Danmark fick de svenska godsägarna aldrig rätt till rättsskipning, polisväsendet eller kyrkans inkomster, utan dessa förblev knutna till häraderna och socknarna. Inflytandet från de självägande bönderna, som till och med var representerade i riksdagen, var med andra ord förhållandevis stort jämfört med de flesta andra länder. Vid reduktionen 1680, som tvingades fram av kungen, lågadeln och de ofrälse stånden, drogs sedan betydande arealer tillbaka till staten, vilket innebar att adeln i början av 1700-talet endast besatt en tredjedel av rikets jord. Adeln hade ännu ensamrätt till frälsejorden och kunde i viss mån köpa tillbaka jord från staten.³² Sedan 1683 kunde även fideikommiss instiftas men precis som i Danmark dröjde det till 1700-talets mitt innan de slog igenom i adeln.³³ Drygt 350 av Sveriges omkring 3500 herrgårdar var fideikommiss, det vill säga motsvarande en andel på 10 procent, som i Danmark. Under 1700-talet inleddes den nedmontering av adliga privilegier som skulle slutföras i början av 1800-talet. År 1723 gavs rätt för ofrälse ståndspersoner att köpa säterier, år 1789 gavs allmän rätt att köpa frälsejord och år 1810 upphörde rätten att bilda fideikommiss samtidigt som adelns ensamrätt till säterierna försvann. Det skall betonas att många av de svenska herrgårdarna med underlydande gods var förhållandevis små. Söner och döttrar ärvde tillsammans vilket ledde till uppsplittring av herrgårdar och gods.³⁴ Detta var särskilt vanligt i skogs- och mellanbygder där gårdarna inte gynnades av 1700- och 1800-talens agrara revolution, utan ofta styckades och såldes till bondefamiljer. Att herrgårdarna var förhållandevis små är säkert en förklaring till varför många herrgårdar, liksom i Holland och Norge, kunde förvärfvas av ofrälse ståndspersoner från 1700-talet och framåt, en process som sedan tog fart med agrarkrisen från 1880-talet. År 1900 var 40 procent av herrgårdarna i adlig ägo, 1950 endast omkring 20 procent. Av dem var en stor del fideikommiss i högadliga familjer. Övriga ägdes av handelsmän och tjänstemän, och förvånande många – 1950 omkring 25 procent – av bondefamiljer.³⁵ Först 1 januari 1964 infördes en lag om avvecklandet av fideikommissen och den processen är fortfarande inte avslutad.

Manor, Country House, Buitenplaats, Herregård, Herrgård

Avslutningsvis något om den etymologiska härvan som vi alla måste förhålla oss till. I Storbritannien var herrgården, "the manor", centrum i ett stort gods där ägarna sedan medeltiden hade långsträckta befogenheter såväl ekonomisk, juridisk och militärt. Dessa privilegier utvecklades gradvis från 1300-talet och framåt, med undantag av skyldigheten att administrera den lokala domstolen.³⁶ Vid sidan av dessa "manors" finns "Country Houses" som avser de herrgårdar som byggts från 1500-talet och framåt och där ägarna inte haft juridiska och militära åtaganden gentemot staten. De kan vara försedda med underlydande gods, men också kan helt sakna jord. Begreppet "castle" används om de byggnader som är uppförda i försvarsändamål, motsvarande

29 Bugge Amundsen 2019 s. 247

30 Bugge Amundsen 2019 s.254–258.

31 Bugge Amundsen 2019 s. 258–260.

32 Om utvecklingen i Sverige, se t.ex. Magnusson 1985, Myrdal 1999.

33 Ulväng 2019 s. 109.

34 För sammanfattning av den svenska forskningen, se Ulväng 2019 s. 97–130.

35 Ulväng 2019.

36 Finch & Dyrmann 2019 s. 14–18.

våra "borgar" och benämningen "palace" brukas på större herrgårdsbyggnader i klassicistisk stil från 1600- eller 1700-tal, oavsett om de är "manor" eller "countryhouse".

De holländska herrgårdarna var, precis som i Storbritannien, i huvudsak av två typer. Den äldre av dem var av feodal typ, med herrgårdar med tillhörande gods, som ägdes av högadliga familjer (hoge adel). Bland dem återfinns "burchten" (borgar) och "kasteeltjes" (herrgårdar). Den helt dominerande typen utgjordes dock av mindre anläggningar, "buitenplaats", som dock kunde var väl så påkostade, och som uppfördes av förmögna handelsmän längs med kanalerna i takt med att allt mer jord vanns genom invallning, ofta som sommarbostäder.³⁷ De egendomar som skapades på detta sätt fick ofta en rektangulär form med en kortsida mot kanalen, där själva huvudbyggnaden med flyglar uppfördes, och bakom den planterades en formell lustträdgård omgiven av alléer och i andra änden ekonomibyggnaderna. Odlingen var ofta högt specialiserad på frukt och grönsaker för försäljning i städerna. Det kunde längs kanalerna ligga 10, 15 eller 20 sådana här anläggningar på rad, och till sin karaktär har de gemensamt med de trädgårdsstäder som växte fram från slutet av 1800-talet i många av Europas städer som bestod av villor omgivna av stora trädgårdar. I Holland betraktas de dock som herrgårdar.

I Danmark hade ägarna av de större herrgårdar långt gående befogenheter. Definitionen av en "herregård" går tillbaka till de gårdar som fick skatteprivilegier före 1660 och de utgör idag drygt 700 stycken i Danmark.³⁸ I Norge synes begreppet "herregård" användas mer fritt på större, ståndsmässigt bebyggda gårdar som innehaft av ståndspersoner.³⁹

En följd av staternas olika system är också att begreppen "aristocracy" och "nobility" har olika innebörder. I Storbritannien är "nobility" detsamma som de personer och deras manliga arvingar som innehar ärftliga titlar, medan de med "aristocracy" avser manliga familjemedlemmar i dessa familjer som inte ärvt titlar samt män som uppbär icke-ärftliga titlar som "baronet" och "knight". Längst ned på skalan stod "the Gentry" som är obetitlad.⁴⁰ På kontinenten och i Skandinavien är "adel" detsamma som de familjer, söner såväl som döttrar, som vara garanterade adliga privilegier medan aristokrati är synonymt med den högre adeln: prinsar, grevar och baroner / friherrar.⁴¹

Herrgårdar och ståndsgårdar – definitioner

Den definition av "herrgård" jag använder mig av bygger på en sammanvägning av juridiska, ekonomiska, sociala och arkitekturhistoriska förhållanden, som jag har använt mig av i 15 år.⁴² Den utgår från sex punkter, varav fyra skall vara uppfyllda för att den skall benämnas herrgård.

1. Gården bör ha varit säteri, det vill säga gården skall före reduktionen på 1680-talet ha fått säterifrihet och därmed varit befriad från grundskatter.
2. Till gården bör ha hört ett gods bestående av underlydande gårdar med arrendepiktiga bönder och / eller gårdar som inköpts och drivits i sambruk med huvudgården.
3. En hierarkisk och differentierad arbetsstyrka bör ha funnits. Arbetet skall ha letts av en rättare eller inspektör och vid sidan av drängar, pigor, statkarlar och torpare ska det ha funnits anställda med specialfunktioner såsom hushållerska, kusk, trädgårdsmästare, snickare, betjänter, kammarjungfrur och dylikt. Om gården är utarrenderad, så skall det ändå finnas ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov, eller så skall arrendatorns hushåll ha motsvarande uppbyggnad.

37 Kuiper 2019 s. 193–195.

38 <https://www.danskeherregaarde.dk/historisk/hvad-er-en-herregaard>

39 Bugge-Amundsen 2019.

40 Finch & Dyrmann 2019 s 14–15.

41 Kuiper 2019 s. 201, Ulväng 2019 s. 98.

42 För mer utförligt resonemang, se Ulväng 2013.

4. På gården bör det ha funnits en ståndsmässig bostad som skall ha haft en differentierad rumsindelning med sal, förmak och sängkammare för familjen samt utrymmen för tjänstefolk.
5. Utöver bostaden bör det ha funnits trädgårdar och/eller parker.
6. Gården bör ha haft adliga eller borgerliga ägare / brukare.

Den klassiska adliga herrgården uppfyller samtliga punkter. Det fanns dock åtskilliga adligt ägda säterier med ståndsmässiga hus och trädgårdar som saknade gods. Flera av de herrgårdar som bildades på 1700- och 1800-talen var inte säterier utan anlagda på vanlig frälsejord eller skattejord.

Med denna definition som grund har det funnits omkring 3500 herrgårdar i Sverige. Antalet varierar över tid eftersom herrgårdar både upplösts och nya tillkommit. Av dessa var omkring 400 bruksherrgårdar med industriell verksamhet, de flesta med järnproduktion. Begreppet "slott" undviker jag eftersom det är ett alltför täjnbart begrepp (se ovan).

Vid sidan av herrgårdarna fanns det jag benämner *ståndsgårdar*. Det är gårdar vars ägare eller innehavare är ståndspersoner, som har en hierarkisk arbetsstyrka med vissa specialfunktioner, samt har ett boende som påtagligt skiljer dig från böndernas. Hit räknas gårdar som ägs eller innehas av till exempel kaptener, löjtnanter, kronofogdar, länsmän, kyrkoherdar, komministrar och lantmätare. Hit räknas även så kallade "malmgårdar" och "landerier", exklusivt bebyggda gårdar som låg på stadsjord eller nära städerna, i t.ex. Stockholm, Göteborg och Malmö.

Av fyra punkter skall tre vara uppfyllda för att de skall benämnas ståndsgård:

1. En hierarkisk arbetsstyrka bör ha funnits med drängar, pigor, statkarlar och/eller torpare och utöver dessa skall det ha funnits anställda med specialfunktioner såsom rättare, hushållerska, bokhållare, biträden och adjunkter. Om gården är utarrenderad, så skall det ändå finnas ett hierarkiskt hushåll för ägarens behov eller så skall arrendatorns hushåll ha motsvarande uppbyggnad.
2. På gården bör det ha funnits en ståndsmässig bostad som skall ha haft en differentierad rumsindelning med sal, förmak och sängkammare för familjen samt utrymmen för tjänstefolk.
3. Utöver bostaden bör det ha funnits trädgårdar och/eller parker.
4. Gården bör ha haft adliga eller borgerliga ägare / brukare.

Huvuddelen av de gårdar som ingår i studien är enligt definitionerna ovan herrgårdar, men några av dem, t.ex. Gunnebo, Katrinetorp, Fredriksdal och Svindersvik faller under definitionen för ståndsgårdar.

2. Öppna herrgårdar och herrgårds- museer – några utblickar

Att besöka herrgårdar för att där njuta av arkitektur, konst, trädgårdar, vackra vyer och kanske till och med bli inbjuden som gäst, har en lång tradition i en europeisk historia. Från 1500-talet och framåt, när herrgårdarna inte längre behövde vara försvarsanläggningar, blev huvudbyggnaderna istället i mycket större utsträckning manifestationer för ägarnas ställning och förmögenhet. Förutom mer privata delar innehöll de mer offentliga avdelningar med plats för samlingarna som skulle exponeras, främst för utvalda ståndspersoner.⁴³

I takt med nationalstaternas framväxt och etablering växte intresset för det historiska arvet, inte minst för skapandet av en nationell identitet, som tog sig olika uttryck i respektive stat och kulturområde. Vetenskapens utveckling och frigörande från religionen, den förbättrade trycktekniken som möjliggjorde spridningen av vetenskap och litteratur och ökade satsningar på kommunikationsleder som underlättade för resandet och transporter av varor, ökade tillsammans medvetenheten om världen. Kunskapen och intrycken omsattes i arkitektur, konst och litteratur som tillsammans lade grunden för framväxten av ekonomisk, social och kulturell tillhörighet kopplade till både nation och klass.

Från 1600-talet och framåt förenades den kosmopolitiska, kontinentala adelskulturen av intresset för klassicismen och styrkta av den agrara revolutionens ökade lönsamhet omgestaltades herrgårdarna i Europa efter detta klassicistiskt ideal, för att på så sätt distansera sig från en äldre, mer nationellt betonad livsstil. Den godsägande adeln hade före 1700-talet slut begränsat intresse av att visa sina hus och parker: tvärtom var herrgårdarna endast tillgängliga för den elit som hade råd att leva ett sofistikerat liv där bekvämlighet och god smak var avgörande beståndsdelar. Vissa av de stora samlingarna av konst och skulpturer började dock visas, dock endast för andra ståndspersoner, och guideböcker trycktes.⁴⁴

Först under 1800-talet börjar allt fler herrgårdar att öppnas upp, men då främst parkerna. Bättre kommunikationer och en välmående urban medelklass med fritid sökte efter sevärdheter och upplevelser på landsbygden. Rörelsen fick kraft och näring av de allt starkare nationella strömningarna, där forna tiders storhet och renare ideal lyftes fram. Vissa herrgårdar, särskilt de med ursprung i medeltid eller 1500-tal, byggdes om i historiserande stil eller återställdes i vad som uppfattades som ett mer ursprungligt skick, men de historiska stilarna blev även högsta mode vid nybyggnation. Turistströmmarna växte sig allt starkare mot slutet av 1800-talet samtidigt som en godsägarklass försvagad av agrarkrisen såg sig mer eller mindre tvingade att öppna upp för besökare.

Det är emellertid först under mellankrigstiden som herrgårdarna börjar ses som ett kulturarv värt att bevara för framtiden, då herrgårdarna börjas säljas i större utsträckning, samlingar skingras och huvudbyggnader omvandlades till institutioner eller till och med revs. Och det dröjer till efterkrigstiden innan de accepteras som ett allmänt kulturarv, som alla kan relatera till och besöka. Fortsatt minskad lönsamhet i jordbruket, högre skatter och moderna välfärdsstater i behov att hitta en nationell, inkluderande identitet kan sägas ha lagt grunden för bildandet av herrgårdsmuseer, som givetvis endast utgör en del av de många museer som etablerades under 1900-talet. Det stora uppsvinget för herrgårdsmuseerna har dock kommit med de sista decenniernas massturism och dess behov av upplevelser.

43 Se t.ex. Tinnisworth 1998 s. 16–40.

44 Mandler 1998 s. 7–10, Tinnisworth 1998 s. 91–112. I Holland är det känt från 1600-talet, se Vogelzang 2016 s. 136–157 och i Sverige från 1700-talet, se Lindvall 2004 s. 60–61, Perers 2004 s. 278–295.

Herrgården – Storbritanniens viktigaste bidrag till den västerländska civilisationen

Det är i Storbritannien som det idag finns flest herrgårdsmuseer och det är också där den moderna herrgårdsturismen föds kring sekelskiftet 1700/1800. Redan i slutet av 1800-talet började man betrakta herrgårdarna som omistlig del av det brittiska kulturarvet och idag brukar herrgårdarna litet skämtsamt kallas "Storbritanniens viktigaste bidrag till den västerländska civilisationen".⁴⁵ År 1996 besöktes de brittiska herrgårdarna av 38 miljoner människor, och uppskattningsvis tre gånger fler besökte parkerna och landskapet runt herrgårdarna.⁴⁶ Forskningen om herrgårdar och herrgårdarna som kulturarv domineras också av briter.

Enligt Peter Mandler är det först från slutet av 1700-talet som vi kan tala om turism till herrgårdar. Här, liksom i övriga nordvästra Europa, hamnade det idealiserade landskapet i fokus för resande ståndspersoner, som sökte pittoreska vyer av vackra odlingslandskap, herrgårdar och ruiner. Kriget på kontinenten förhindrade utrikesresor och istället fick den bildade allmänheten upptäcka sitt eget land, förstärkt av uppfattningen om det protestantiska Storbritanniens kamp mot ett katolskt Frankrike. Landskapet började uppfattas som en nationell stil och intresset för gotiska byggnader och ruiner ökade.⁴⁷

Den nationalistiska andan stärktes under loppet av 1800-talet i ett Storbritannien som under den industriella revolutionen genomgick stora ekonomiska och sociala förändringar, och där nationen och det nationella arvet blev den sammanhållande länken. Till skillnad från i många länder på kontinenten uppstod här ingen stark, kritisk rörelse mot aristokratin utan många liberala intellektuella sökte skapa en nationell identitet som kunde förena eliten och folket.⁴⁸ Med hjälp av de teknologiska framstegen inom tryckteknik kunde det nu spridas nationalistiskt, tillbakablickade litteratur i stora upplagor ut till folket.⁴⁹ Genom dem spreds kunskap och tolkningar av ett medeltida, förment mer demokratiskt och av hög moral präglad England, som fick stort gensvar hos allmänheten, "The Olden Time". En första våg av massturism svepte över Storbritannien med besök av medeltida borgar och ruiner.⁵⁰

Många inom aristokratin förblev dock ännu kallsinnig inför den typen av tillbakablickande utan såg sig ännu som en del av en kontinental elit.⁵¹ De fortsatte att uppföra sina herrgårdar i klassicistisk stil och deras förhållande till folket var inte konfliktfritt, med strider om äganderätsfrågor och godsägarnas fasthållande vid "Corn Laws" ännu på 1830-talet, som förbjöd import av spannmål till ett svältande folk.⁵² Mot slutet av 1800-talet slöts en form av samhällskontrakt mellan godsägarna och folket där herrgårdarna accepterades som en del av det nationella arvet, så länge aristokratin höll sig innanför de ramar som förväntades av dem, det vill säga ägnade sig åt politiken och jordbruket samt öppnade upp herrgårdarna för allmänheten.⁵³

Vid det här laget hade herrgårdsturismen tagit fart tack vare spridningen av illustrerade böcker och artiklar om herrgårdarna.⁵⁴ En urbaniserad medelklass med högre levnadsstandard, mer fritid och behov av frisk luft och natur sökte sig ut till landsbygden och herrgårdarna via alla de järnvägar som godsägarna ursprungligen anlagt för öka exporten av jordbruksprodukter.⁵⁵ Omkring 100 herrgårdar höll öppet och ytterligare ett par hundra tog emot tillfälliga besökare.⁵⁶ Vissa av dem lockade upp emot 10 000 besökare per år, vilket krävde mycket extrapersonal.⁵⁷ För ägarna var "The Olden Time" av begränsat intresse, men de hade råd att hålla med personal och bodde för det mesta på en annan herrgård eller i London. För de ägare som inte hade det alter-

45 Mandler 1998 s. 401.

46 Cornforth 1998 s. 186, 207–208.

47 Mandler 1998 s. 11–17, Tinnisworth 1998 s. 113–135.

48 Mandler 1998 s. 21–22.

49 Mandler 1998 s. 23–28.

50 Mandler 1998 s. 28–33.

51 Mandler 1998 s. 11–17.

52 Mandler 1998 s. 38–45, 50–62.

53 Mandler 1998 s. 63–69.

54 Mandler 1998 s. 38–45.

55 Mandler 1998 s. 71–77.

56 Mandler 1998 s. 77–81.

57 Mandler 1998 s. 193–201.

Horington Hall, Suffolk, England, revs 1949 och är en av de över 1000 herrgårdar som revs mellan 1870 och cirka 1960. (Image: Lost Heritage/Tiger Aspect Productions)

nativet kunde anstormningen av 100-tals turister per dag vara en belastning.⁵⁸ Än mer lockade parkerna och på så sätt kunde även mer oansenliga herrgårdar ha många besökare.⁵⁹ Enstaka ägare såg dock de ekonomiska möjligheterna, som earlen of Warwick som gjorde en av sina herrgårdar till museum med professionella guider, vilket blev en mycket lönande affär.⁶⁰

Den relativt välvilliga inställning till aristokratin som vuxit gradvis ersattes mot slutet av 1800-talet av en mer fientlig. Som en följd av det Brittiska imperiets expansion och den masskonsumtion och massturism som växte fram från 1870-talet fick den nationella identiteten en mer global karaktär, med minskat intresse för inhemsk historia.⁶¹ Samtidigt drabbades adeln av jordbrukskrisen, vilken krävde stora investeringar i jordbruket och försäljningar av jord till tomtmark eller gruvor. Underhållet av huvudbyggnader och park minskade och många hus stängdes för besökare.⁶² Detta brott mot "samhällskontraktet" ledde ibland till att turister bröt sig in i både parker och hus⁶³ och utsatte dem för vandalisering – att besöka en herrgård blev en politisk handling.⁶⁴ I de familjer där man ägde flera herrgårdar såldes de mindre av och huvudbyggnader uppläts till sjukhus och vårdhem – det var jorden som var central för adeln, inte husen. Mängder av konst och möbler såldes på auktion och hamnade ofta utomlands.⁶⁵ Adeln började också i mycket större utsträckning dra sig tillbaka från offentliga plikter i takt med att mer demokratiska lagar började införas och beskattningen ökade.⁶⁶ Istället bosatte de sig på en utvald herrgård som moderniserades med centralvärme och elbelysning, dit de kunde dra

58 Mandler 1998 s. 77–81.

59 Mandler 1998 s. 82–85.

60 Mandler 1998 s. 218–221.

61 Mandler 1998 s. 110–117.

62 Mandler 1998 s. 117–121.

63 Mandler 1998 s. 202–209.

64 Mandler 1998 s. 209–217.

65 Mandler 1998 s. 122–127.

66 Mandler 1998 s. 154–160, 160–167.

sig tillbaka och leva ett bekvämt liv, karakteriserat av jakt, ridning, fiske och umgänge med en övre medelklass på frammarsch.⁶⁷

I denna process trädde de intellektuella fram, författare, konstnärer och akademiker, som hävdade att herrgårdarna var en del av det brittiska kulturarvet. Det var en rörelse med många aktörer och grupperingar, med olika agendor. Här fanns esteterna – t.ex. William Morris – för vilka "The Olden Time" representerade en mer agrar och demokratisk tid med en folklig materiell kultur av hög kvalité, och som lade grunden för en estetik, älskad av en medelklass som bosatte sig i äldre stugor på landsbygden.⁶⁸ En annan grupp utgjordes av de antikvariskt intresserade, som sedan 1800-talets mitt engagerat sig i skyddet av herrgårdarnas arkitektur och samlingar.⁶⁹

I många stater i Europa tillkom under 1800-talets andra hälft lagstiftning för skydd av monument och historiska byggnader, som en del i skapandet av en nationell samhörighet, men så var inte fallet i Storbritannien, där de många konservativa, jordägande politikerna såg detta som ett intrång i privata angelägenheter. Adeln hade en ambivalent inställning till antikvarierna, vissa såg dem som just ett hot mot privatsfären, andra uppskattade dem dock för att de genom sina inventeringar hittade värdefulla dokument, böcker och konstobjekt.⁷⁰

Tiden fram till första världskriget karakteriseras av en radikalisering av politiken där fackföreningar och liberala politiker drev igenom ökad beskattning och lagstiftade om bl.a. förbättrade levnadsvillkor för lantarbetare. Allt fler ägare fann sig tvungna att sälja av både herrgårdar och samlingar. I antikvariska kretsar såg man här en möjlighet att nationalisera vissa egendomar och öppna upp dem, men motståndet var stort i parlamentet. Istället grundades National Trust 1895 av antikvarier och godsägare med syfte att genom donationer köpa och bevara landskap, herrgårdar och monument utan konfiskering.⁷¹ Men, allt fler politiker och tjänstemän började inse behovet av ett nationellt skydd och 1913 tillkom Ancient Monuments Act.

Mellankrigstiden var på flera sätt en svår period för både herrgårdarna som sådana och som kulturarv. I övergången till en modern, demokratisk välfärdsstat höjdes framförallt skatterna, särskilt arvskatten, vilket slog hårt mot den jordägande adeln. Utförsäljningarna av jord fortsatte och det blev allt vanligare att såväl godsens som hela hertigdömen styckades upp och såldes till arrendatorerna (1937 ägdes 37% av godsjorden av forna arrendatorer).⁷² En del av marken som såldes omvandlades till stora trädgårdsstäder som knöts samman med städerna genom en fortsatt utbyggnad av järnvägar och vägar. Landskapet och naturen blev populärare än någonsin medan kulturarvet hade svårare att hitta sin publik.⁷³ Allt fler herrgårdar såldes och blev skolor, vandrarhem, hotell eller regionala museer, men framförallt inleddes en omfattande rivning av överflödiga herrgårdsbyggnader, särskilt de i klassicistisk stil, som var alltför kostsamma att underhålla och bemanna. Många familjer var lättade att bli av med dessa stora och obekväma hus och föredrog ett liv i London.⁷⁴ Antalet herrgårdar öppna för allmänheten blev allt färre. På 1920–30-talen var det endast 25–30 stycken som visades regelbundet och antalet besökare per anläggning sjönk betydligt, vilket dock uppskattades av de flesta ägare.⁷⁵

På 1930-talet började dock antikvarier och esteter få förnyat gehör för sina frågor. Intresset för den klassiska arkitekturen väcktes, då den i likhet med den moderna funktionalistiska arkitekturen ansågs vara civiliserad, elegant och avskalad, vilket innebar att herrgårdar från den Georgianska tiden fick uppmärksamhet. Samtidigt riktades kritik mot landsbygdens gestaltning, där uppstyckningen av godsens och det omfattande byggandet av bostäder ofta skett helt oplanerat. Istället skulle man ta ett helhetsgrepp på landsbygdens exploatering med avsikt att skapa välplanerade bostadsområden och rekreationsområden. Politiskt var det svårt att få stöd för bevarandet av herrgårdar, men landskapet började skyddas i större omfattning genom bildandet av nationalparker.⁷⁶ Även National Trust började verka bredare och tog sig an frågor om landskap och samhälls-

67 Mandler 1998 s. 128–132.

68 Mandler 1998 s. 140–146, 148–152.

69 Mandler 1998 s. 154–160.

70 Mandler 1998 s. 154–160.

71 Mandler 1998 s. 168–179.

72 Mandler 1998 s. 227–232.

73 Mandler 1998 s. 234–241.

74 Mandler 1998 s. 242–245.

75 Mandler 1998 s. 246–253.

76 Mandler 1998 s. 270–275.

planering och kunde på så sätt öka sitt medlemsantal.⁷⁷ Rörelsen fick även stöd av liberala godsägare, som var kritiska till hur en tidigare generation agerat alltför självsvådligt utan hänsyn till allmänhetens behov⁷⁸, och av en yngre generation aristokrater, som lyfte fram den klassiska periodens herrgårdar som lika omistliga som de från "The Olden Time". I debattartiklar och föredrag försökte man få gehör för att den engelska herrgårdens var unik och att endast Storbritannien hade levande herrgårdar, med godsägare som vårdare av landskapet och landsbygden och som alltid hållit sina hus öppna för allmänheten, till skillnad från t.ex. Tyskland och Frankrike, där slotten var tomma skal. Historiska studier av herrgårdar började ges ut, liksom guideböcker.⁷⁹

Montacute i Somerset i England, förvärvat 1927 av National Trust. Fotograf: Gerd Eichmann, Wikimedia Commons.

Både politiker och godsägarna ställde sig kallsinniga, det saknades resurser för staten att ta över egendomar och godsägarna menade att den enda vägen framåt var skattelättnader. Under Chamberlains regeringsperiod väcktes förslaget att låta National Trust ta över egendomar mot att ägarna slapp arvsskatten, att husen skulle hyras ut till sina forna ägare och att husen skulle visas för allmänheten. Godsägarna var fortsatt mycket tveksamma – varför skulle de avyttra det som var deras främsta inkomstkälla, jorden? Även om förslaget inte ledde till resultat, så började man nu bli allt mer medveten i parlamentet om bevarandefrågor.⁸⁰

Brytpunkten kom med andra världskriget. Många herrgårdar togs då i anspråk som förläggningar, skolor och departements- och myndighetsbyggnader eller förstördes. Efter kriget var bristen stor på både material

77 Mandler 1998 s. 276–280.

78 Mandler 1998 s. 265–269.

79 Mandler 1998 s. 289–294.

80 Mandler 1998 s. 295–308.

och bränsle samtidigt som arbetskraften i allt större utsträckning valde att flytta in till städerna. Och ovanpå detta kom höjda skatter, bl.a. på kapital och arv, vilket ledde till än mer utförsäljningar av samlingar för att överhuvudtaget kunna behålla jorden.⁸¹ En yngre generation ägare såg få möjligheter att leva på landsbygden och valde att bosätta sig i städerna istället. Kriget innebar också att staten på ett annat sätt än tidigare blev medveten om hur viktigt jordbruket och landsbygden var för landets försörjning och därmed infördes en långsiktig planering för både landsbygden och städerna genom Agriculture Act år 1947. Herrgårdarna blev därmed en central del för utveckling av det moderna jordbruket, och städerna skulle planeras med större omsorg än förut, istället för att växa organiskt.⁸² Själva herrgårdsbyggnaderna var dock av mindre intresse, men National Trust hade år 1945 cirka 25 hus i sin ägo. De flesta ägare valde dock hellre att riva eller sälja husen, än att donera dem till National Trust.⁸³

De många förstörda monumenten och byggnaderna under kriget ledde även till att staten nu aktivt började inventera kulturarvet i både städer och på landsbygd, däribland herrgårdarna.⁸⁴ Detta sammanföll i tid med återhämtningen av den internationella konstmarknaden och därmed möjligheterna att sälja inventarierna, samt framväxten av en konsthistorisk forskning om konst- och möbelsamlingar.⁸⁵

Politiskt sett var det dock ännu i första hand landskapet som var i fokus, där National Land Fund, grundat 1946, hade som mål att skapa fler nationalparker, bland annat genom uppköp av herrgårdar.⁸⁶ Labourregeringen gjorde en överenskommelse med National Trust om att staten skulle gå in med ett belopp motsvarande det som fonden kunde attrahera från gåvogivare. Detta skapade förutsättningar för fonden att ta emot och vårda anläggningar, och det blev mer attraktivt bland ägarna att donera sina gårdar till National Trust.⁸⁷ År 1953 tillkom lagen Historic Buildings and Ancient Monuments Act, där staten slog fast att den hade ett övergripande ansvar för kulturarvet, bland dem herrgårdarna, efter 71 års förarbete och diskussioner.⁸⁸

Med statens ökade satsningar på jordbruket, och särskilt herrgårdarna, återfick godsägarna sin stolthet som livsmedelsproducenter och vårdare av landskapet, efter närmare 70 år av ekonomisk nedgång, styckning av godsen och hot om nationalisering av jorden. En stor del av herrgårdarna befann sig ännu i samma familjer som på 1800-talet, och ägarna tog nu kontrollen över jorden igen och avhyste arrendatorer och effektiviserade driften. Många ägare sålde av jord till exploatering och gynnades också av den expanderande konstmarknaden – det var bättre att sälja av konst än jord för investeringar i jordbruket. Tjänarstaberna skars ned och ersattes med dammsugare, diskmaskin, oljevärme etc.⁸⁹ Men huvudbyggnaderna hade ännu ett begränsat värde och mellan 1945 och 1960 revs 500 byggnader, motsvarande åtta procent av alla herrgårdar. National Trust hade fortsatt svårt att få donationer eftersom ägarna vägrade att avyttra jorden, vilken var en förutsättning för att en donation skulle accepteras. Den yngre generation som tog över herrgårdarna lät ofta modernisera husen där den Viktorianska stilen fick ge vika för en klassicistisk stil.⁹⁰

På 1950-talet öppnade allt fler herrgårdar upp för visningar. Kraven på att husen skulle öppnas kom från flera håll, med hänvisning till att gårdarna nu fick statliga subventioner.⁹¹ Det huvudsakliga skälet till att många ägare började ge visningar var rent ekonomiska, enligt James Lees-Milne, en av förgrundspersonerna i öppnandet av herrgårdar. Ägarna kunde visst ha ett stort estetiskt intresse och kunskap, men att visa huset för allmänheten gjordes endast om det fanns en reell avkastning att vänta. Ytterligare ett skäl var att Historic Buildings Council, som kunde finansiera upp till halva kostnaderna vid en husreparation, krävde ett öppet hållande på en dag i veckan sommartid.⁹² Att visa husen blev mer attraktivt efter kriget. Med stigande levnadsstandard och betald semester ökade turismen. 1950 var 70 hus öppna, 1960 omkring 300 och 1971 450. De

81 Mandler 1998 s. 311–316, Cornforth 1998 s. 30–34.

82 Mandler 1998 s. 321–329.

83 Mandler 1998 s. 316–320.

84 Mandler 1998 s. 329–333.

85 Cornforth 1998 s 72–88.

86 Cornforth 1998 s 42–45.

87 Mandler 1998 s. 334–339.

88 Cornforth 1998 s 17–20.

89 Mandler 1998 s. 355–359.

90 Mandler 1998 s. 359–364.

91 Mandler 1998 s. 364–368.

92 Mandler 1998 s. 375–380.

nio största husen lockade 100 000 besökare per år 1966.⁹³ Som Cornforth påpekat var det många ägare som i det mer socialt jämlika samhället såg det som en plikt att visa sina förfäders hem, ett sätt att dela med sig av sitt kulturarv.⁹⁴

Under 1960- och 1970-talen växte opinionen mot urbaniseringen och rivningar i städerna, liksom av exploateringen av landsbygden, som man menade skedde alltför okontrollerat. Krav kom på skapandet av fler rekreatiomsområden och skyddande av landskap, vilket också gällde såväl National Trust som godsägarna. Inom National Trust satsade man därför än mer på semesterstugor, kanaler, parker och fick på så sätt mängder av nya medlemmar⁹⁵, byggde upp en mer professionell marknadsföring och inrättade kaféer och butiker på sina anläggningar. Även godsägarna investerade mer i sina herrgårdar för att anpassa sig till den ökade turismen och marknadsförde sig. 1973 bildades Historic Houses Association för att organisera de privatägda herrgårdarna. Detta sammanföll i tid med ett nyvaknat intresse för aristokratin som sådan.⁹⁶

Men den stora vändningen kom vid 1970-talets mitt i ett Storbritannien svårt drabbat av oljekris, arbetslöshet och en allmänhet som tappat förtroende för ekonomi och modernistisk arkitektur. Herrgårdarna blev symboler för Storbritanniens historia, kontinuitet och stabilitet och fick uppmärksamhet i press och TV. För första gången deltog godsägarna aktivt i debatten och krävde stöd och hjälp för att rädda kulturarvet herrgårdarna. Tidningen *Country Life* skrev en uppmärksam rapport 1974 och året efter visades utställningen "The Destruction of the Country House 1875–1975" på Victoria & Albert Museum, som fick stor effekt på både allmänhet och politiker.⁹⁷ I tid sammanföll detta med European Architectural Heritage Year, med fokus på bevarande.⁹⁸ Inte minst bidrog en yngre generation antikvarier som sökte sätta herrgårdarna i bredare social och ekonomisk kontext och aktivt försökte påverka politiker.⁹⁹ Labourregeringen tog intryck och införde dels skattelättnader, dels en möjlighet att ombilda ägandet till stiftelseform. 1984 skapades myndigheten English Heritage med syfte att förbättra vården av statliga monument och även ta över herrgårdar. National Trusts medlemsantal steg från 200 000 1970 till 1 000 000 år 1980 och 2 000 000 år 1990.¹⁰⁰ Ännu är dock flera herrgårdar hotade, särskilt de litet mindre med sämre ekonomiska förutsättningar.

Denna massturism och starkt ökade intresse för den nationella historien, en "Heritage boom", delar Storbritannien med en rad andra länder i Europa. Den optimism och framtidstro som fanns under efterkrigstiden har sedan 1970-talet och framåt ersatts av en stigande oro genom de ekonomiska kriser som skakat Europa och världen. Behovet av gemensamma, nationella symboler har vuxit och i den expanderande upplevelseindustrin kommersialiseras det förflutna genom en exploatering av kulturarvet.¹⁰¹ Denna kommersialisering av kulturarvet herrgårdarna har inte minst drabbat godsägarna, som framställts som cyniska och vinsthungriga och därmed bekräftar äldre föreställningar om eliten.¹⁰² För många ägare finns det dock få alternativ. Den stora mängden besökare ökar inte bara inkomsterna, utan även kostnaderna för parkeringsplatser, toaletter, kaféer, information, slitage, konservering och högre försäkringar m.m. Myndigheterna ställer även allt högre krav på tillgänglighet och säkerhet.¹⁰³ Dessutom har konkurrensen om besökare ökat generellt från andra sektorer och ägarna måste därför utnyttja sina lokaler maximalt och ge utrymme för konferenser, konserter och bröllop.¹⁰⁴ Dagens framgångsrika herrgårdsmuseer använder sig av professionella marknadsförare som utifrån marknadsundersökningar gör riktade kampanjer mot olika befolkningssegment. Själva huset i sig och dess uppfattade autenticitet är fortfarande centralt för upplevelsen men kompletteras ofta med trädgårdar, djurhållning och iscensättning av händelser, samt en omfattande programverksamhet med festivaler, konserter, workshops med mera.¹⁰⁵

93 Mandler 1998 s. 369–374.

94 Cornforth 1998 s. 242–245.

95 Mandler 1998 s. 388–393.

96 Mandler 1998 s. 394–400.

97 Mandler 1998 s. 401–405.

98 Cornforth 1998 s. 91–93.

99 Cornforth 1998 s. 142–159.

100 Mandler 1998 s. 406–413.

101 Mårdh 2017 s. 16–19, uttrycket "heritage boom" myntat av R Harrison 2013.

102 Smith 2006 s. 115.

103 Cornforth 1998 s. 214–215.

104 Cornforth 1998 s. 216–218.

105 Young 2007b s. 137–140.

Tabell 2:1: Antalet öppna herrgårdar i England och antalet medlemmar i National Trust.

År	Öppna hus	Herrgårdar				Medlemmar National trust
		National trust	Lokala myndigheter	English heritage	Historic houses	
1930	25					1 000
1939		23				7 000
1945						12 000
1950	70	35				
1955	200	74				
1960	300	86				100 000
1966		88				157 000
1971	300	89				200 000
1975		94				540 000
1980	450					1 000 000
1985		114				1 323 000
1990	450	119				2 000 000
1998	510				360	2 500 000
2006					350	
2017	970	150	100	20	700	5 600 000

Källa: Mandler 1998 s. 316–320, 369–374, 380–388, 394–400, Young 2017 s. 205–207, Cornforth 1998 s. 59, 96–100, 272–283, Smith 2006 s. 125 och www.nationaltrust.org.uk

Blenheim Palace i Oxfordshire, England, uppfört i början av 1700-talet av hertigen av Marlborough och ännu i ättens ägo. Slottet har en omfattande visningsverksamhet med över 400 000 besökare årligen. Fotograf: Drew de F Fawkes, Wikimedia Commons.

Idag har National Trust 5 600 000 medlemmar och totalt sett visas närmare 1000 anläggningar i Storbritannien, vilket utgör omkring 16 procent av alla herrgårdar.¹⁰⁶ Dessa herrgårdar lockade 1998 tillsammans över 38 miljoner besökare, varav de privatägda hade 15,2 miljoner, de i National Trust 7,6, de kommunalt ägda 5,8 och de statliga gårdarna 9,8.¹⁰⁷ Men man har långt fler besökare i parkerna och det omgivande landskapet. Historic Houses räknar med att de utöver de 15,2 miljonerna i husen hade omkring 45 miljoner i parkerna.¹⁰⁸

Utanför Storbritannien

Det är inte alldeles lätt att överblicka utvecklingen i andra länder eftersom det finns få översiktliga verk av den typ som publicerats i Storbritannien. Det är i Storbritannien som herrgårdsturismen är mest utbredd, det var där fenomenet uppstod, det är där det finns flest öppna herrgårdar (se nedan) och där det följaktligen också har forskats mest om processen som sådan. Men generellt sätt verkar utvecklingen i andra länder varit likartad den i Storbritannien eftersom de flesta länder hade en snarlik industriell och politisk process under 1800- och 1900-talet, låt vara med nationella särdrag.

Jag börjar med utblick över utvecklingen i USA. Här finns som bekant inte feodala gods av det slag som i Europa, men den elit som styrde staterna bebodde stora jordbruk och plantager som i stort liknar dem i Europa. Den museifiering som har ägt rum i USA är mer knuten till den politiska gärningen och nationella historien, än till landsbygden och en gammal elit. Den första gården som omvandlades till museum var Mount Vernon, Georg Washingtons hem, som år 1850 köptes av en kvinnoorganisation och renoverades. Det blev förebilden för andra hemmuseer och även för skapandet av minnesplatser med anknytning till frihetskriget.¹⁰⁹ Dina Kanawati, som analyserat hemmuseernas framväxt i Philadelphia, menar att det finns ett tydligt mönster över tid när museerna har bildats och att det i USA finns tre perioder som särskilt utmärker sig, det sena 1800-talet, då invandringen från Östeuropa var som störst och behovet av en amerikansk identitet var stor, efter andra världskriget när USA blev det ledande landet i världen samt efter 1976 då USA firade sitt 200-årsjubileum.¹¹⁰ Här fick med andra ord museibildandet uppsving under ungefär samma perioder som i Storbritannien. Längre var dessa hemmuseer privatägda men på 1920-talet fattade kongressen beslut om att skydda Monticello, Thomas Jeffersons hus, och där fick professionella antikvarier bidra i bevarandearbetet. År 1935 infördes Historic Sites Act med syfte att skydda nationella monument och sedan dess har det vuxit fram en professionell yrkeskår. Huvuddelen av hemmuseerna saknar dock lagskydd.¹¹¹

I Frankrike finns en omfattande besöksnäring etablerad kring slott och herresäten. Den franska adeln behöll i stort sin ställning efter revolutionen och kompenserades också ekonomiskt i början av 1800-talet, vilket gjorde den ekonomiskt stark under 1800-talet. Mängder av herrgårdar byggdes om i medeltida stil och många nybyggdes i samma historiserande stil. Till skillnad från Storbritannien har dock den franska adeln varit fattigare eftersom lika arvsrätt har gällt och egendomarna därför har styckats upp i generationsskiften. Många av egendomarna drabbades därför hårt av 1880-talets agrarkris med utförsäljningar som följd.¹¹²

Första världskriget innebar en stor förstörelse av slott i Frankrike och så även under andra världskriget, även om det skedde en viss återuppbyggnad mellan krigen. Generellt sett har herrgårdarna drabbats på ett liknande sätt som i Storbritannien med vikande vinster i jordbruket och högre skatter på arv, inkomst och arbete, vilket försvårade för skötseln av egendomarna. I jämförelse med de brittiska familjerna hade emellertid de franska ägarna mer begränsade resurser på grund av att herrgårdarna här var arealmässigt mindre och även

106 Young 2017 s. 205–207 uppger att 970 herrgårdar visas och Mandler att det fanns drygt 6000 herrgårdar i landet omkring 1960, se Mandler 1998 s. 359–364. Förmodligen är denna siffra i underkant, för Historic Houses uppger att de förutom de 700 herrgårdarna organiserar ytterligare 900 mindre ställen, också de till stor del ståndsmässiga gårdar.

107 Cornforth 1998 s. 207–208.

108 Cornforth 1998 s. 187.

109 Graham 2014.

110 Kanawati 2006 s. 9–11.

111 Kanawati 2006 s. 11–20.

112 Girouard 2000 s. 297–304, 313–317.

saknade större samlingar av möbler och konst, som kunde avyttras på marknaden. Liksom i Storbritannien skedde en stor försäljning av huvudbyggnader som omvandlades till hotell, konferensanläggningar, vårdhem etc. På de herrgårdar som ännu ägs i familjerna har man satsat på konferens- och festverksamhet, byggt golfbanor eller öppnat upp dem som museer. Även i Frankrike började man efter andra världskriget betrakta herrgårdarna som ett nationellt kulturarv och staten och departement började då dels att stötta ägare med bidrag, dels förvärva viktiga egendomar för att skydda dem för framtiden.¹¹³ År 1958 bildades organisationen *Vielles Maisons Francaise* med syfte att organisera öppnandet av franska slott.¹¹⁴ Organisationen kan sägas vara en fransk motsvarighet till National Trust och har idag 18 000 medlemmar som är engagerade i vården av landskap och byggnader. Utöver vården av kulturarvet är organisationen även en viktig röst i opinionsbildningen kring kulturmiljöfrågor.¹¹⁵

Slot Zuylen i Nederländerna, sedan 1954 ägt av staden Utrecht och använt både som museum och för representation och konferensverksamhet.
Foto: Göran Ulväng.

I Holland finns, precis som i Storbritannien, en lång tradition av att visa herrgårdar för en allmänhet. Redan vid 1600-talets mitt började vissa ägare öppna upp för besökare, både huvudbyggnader och trädgårdar med exotiska växter. Besökarna var främst ståndspersoner, som togs emot av särskilt utsedda anställda som visade runt. I början av 1800-talet började flera förmögna personer uppföra särskilda palats med avsikten att i första hand visa upp konstsamlingar, och dessa anses idag vara de första riktiga museerna i Nederländerna. Senare under seklet etablerades flera museer på herrgårdar, med syftet att stärka den nationella stoltheten och främja spridandet av god smak. Från 1930-talet öppnades några herrgårdar för allmänheten men det är först efter andra världskriget som allt fler ägare regelbundet började visa sina anläggningar, och då av främst ekonomiska skäl. De nederländska godsägarna drabbades hårt av 1930-talskrisen och andra världskriget innebar en omfattande förstörelse av slotts- och herrgårdsbyggnader, så för många ägare blev visningsverksamheten en viktig inkomstkälla. Vissa familjer valde att samarbeta och skapade stiftelser, för att på så sätt gemensamt kunna ta hand om sina egendomar. Många herrgårdar såldes emellertid och blev skolor och institutioner eller revs för att ge plats åt de växande städerna. Ett 30-tal herrgårdar köptes av städerna för att antingen bli kontor eller museer.¹¹⁶ En central del i kunskapsuppbyggnaden och förmedlingen av slott och herrgårdar är den nederländska slottsstiftelsen, *Nederlandse Kastelenstichting*. Den grundades 1945 med syfte att inventera och dokumentera tillståndet för herrgårdarna i landet efter andra världskriget. Sedan dess har stiftelsen verkat för att initiera och finansiera vetenskaplig forskning kring herrgårdarna, bland annat genom en professur i herrgårdsforskning och genom att anordna exkursioner till gårdar i landet. De sista 20 åren har betydande arbete lagts ned på att marknadsföra anläggningarna genom en hemsida med kartsökningsfunktion, (<https://www.cchin.nl/>), utgivandet av en tidskrift och evenemanget "Tag van het Kasteel" då 100-tals slott och herrgårdar öppnar upp under en dag.¹¹⁷

113 Girouard 2000 s. 333–340.

114 Mandler 1998 s. 380–388.

115 <https://www.vmfpatrimoine.org/qui-sommes-nous/>

116 Vogelzang 2016 s. 136–157.

117 <https://www.kastelen.nl/nederlandse-kastelen-stichting.php?id=1>

Danmarks herrgårdar, många med ursprung i medeltid men framförallt i 1500- och 1600-talen, hade trots de jordreformer som ägde rum från slutet av 1700-talet, en stark agrarekonomi under 1800-talet, som gynnade dessa.

I Danmark var emellertid herrgårdsturism ett mycket begränsat fenomen. Vissa herrgårdar höll sina parker öppna för allmänheten redan under 1800-talet, medan huvudbyggnaderna var för ägarfamiljerna med inbjudna gäster.¹¹⁸ Däremot hade några av de kungliga slotten öppnat, Rosenborgs slott i Köpenhamn redan 1838 som ett konstmuseum. År 1878 öppnade Fredriksborg, som ett led att stärka den nationella sammanhållningen efter förlusten av Schleswig-Holstein 1864.¹¹⁹

En avgörande händelsen för herrgårdarna och deras ägare var Länsavlösningen 1919, då fideikommissen upplöstes och delar av godsjorden måste avyttras, vilket decimerade storleken. I samband med Länsavlösningen bildades myndigheten Statens Jordlovsudvalg som skulle fördela jorden mellan godsägarna, bönderna och torparna. För många ägarfamiljer ledde detta till stora ekonomiska problem och under 1920- och 30-talen såldes både jord och huvudbyggnader. En del av dessa blev fängelser, högskolor, barnhem eller hotell.¹²⁰ Under andra världskriget beslagtogs en del av slotten av tyskarna med viss förstörelse som följd, men sedan tog försäljningarna av herrgårdarna fart igen under 1950- och 60-talen, då det danska jordbruket rationaliserades och mekaniserades i snabb takt med avfolkning av både gods och landsbygd. Huvudbyggnader såldes och blev i första hand utbildningsanstalter för en yngre generation. Av de 600 slott som är beskrivna i *Danske Slotte och Herregårde* på 1960-talet är hela 113, en sjättedel, idag ägda av institutioner.¹²¹

En del av de herrgårdarna som avyttrades på 1920- och 30-talen blev renodlade museer (se nedan), men för många ägare var det länge otänkbart att visa upp sina gårdar för en allmänhet. Först på 1950-talet, då lön-samheten blev sämre i jordbruket och ägarna stod med tomma byggnader som var kostsamma att underhålla, började ägarna att öppna sina gårdar med syfte att få en extra inkomstkälla. Inledningsvis var det parkerna som öppnades, som snart följdes av huvudbyggnader. Parkeringar anlades och toaletter, kiosker, caféer och även restauranger inrymdes i byggnaderna. Allt eftersom har sedan traditionell visningsverksamhet kompletterats

med lekplatser, utställningar och konserter för att möta turisterna behov. En av pionjärerna var Knuthenborg som redan på 1950-talet hade 30 000 besökare i parken och som den yngre generationen som tillträdde på 1960-talet utvecklade genom anläggandet av ett Zoo, som på 1970-talet lockade 500 000 besökare. För den äldre generationen var denna satsning liktydig med prostitution.¹²² Egeskov öppnade 1959 med café och konserter för att sedan från och med 1980-talet satsa på moped-, bil-, och flygplansmuseum, med 230 000 besökare.¹²³

Gammel-Estrup på Jylland, Danmark, är ett av de främsta herrgårdsmuseerna i Danmark, öppnat 1934. Museet hyser även Dansk Center for Herregårdsforskning, som förutom att bedriva forskning om Danmarks herrgårdar, även administrerar de båda forskningsnätverken Nordiskt Slotts- och Herrgårdssymposium och det Europeiska herrgårdsnätverket ENCOUNTER (European Network for Country House and Estate Research). Foto Göran Ulväng.

118 Skak-Nielsen 2006 s 77–79.

119 Andersen 2006 s. 185.

120 Andersen 2006 s. 183–185, Skak-Nielsen 2006 s. 99–103.

121 Andersen 2006 s. 183–185.

122 Skak-Nielsen 2006 s. 80–84.

123 Skak-Nielsen 2006 s. 80–90.

Här, liksom i Storbritannien, Frankrike och Holland finns en massturism bestående av en ekonomiskt stark medelklass som vill bli underhållen. Luise Skak-Nielsen talar om "drömmesamfundet" där medelklassen kan leva ut sina drömmar om det goda livet och förverkliga sig själva genom en lyxkonsumtion av mat, kläder och resor. Herrgårdarna passar perfekt för den typen av livsstil där man kan hålla stora fester och middagar i en exklusiv omgivning. På många gårdar anordnas spökjakter, mordgåtor eller skådespel. Det är dock ofta svårt att förena verksamheter av detta slag med familjens privatliv och de flesta har valt att behålla huvudbyggnaden för sig själva, medan flyglar och ekonomibyggnader är ombyggda för att hysa gästerna.¹²⁴ I det starkt urbaniserade Danmark är en viktig del av verksamheten på herrgårdar friluftaktiviteter, där parker och landskap används för golf, camping och naturturism.¹²⁵ För de flesta herrgårdar är dock upplevelseverksamheten endast ett komplement till den traditionella jordbruket.¹²⁶

De herrgårdar som blivit museer är relativt få. De första tillkom efter Länsavlösningen på 1920-talet. Det allra första var Gammel Estrup på Jylland, där en klädeshandlare gift med en dotter till siste greven, lät återköpa huvudbyggnad med omgivningar som gjordes till museum. Ytterligare några herrgårdar blev museer på 1930-talet. Flera före detta herrgårdar används som regionala och lokala museer.¹²⁷

Gammel Estrup är ännu idag ett av Danmarks främsta herrgårdsmuseer och hyser sedan 2004 *Dansk Center for Herregårdsforskning* som är ett samarbete mellan Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum, Aarhus universitet, Nationalmuseet och Arkitektskolen Aarhus. Centret driver egen forskning och koordinerar den danska herrgårdsforskningen och fungerar även som ett nav för forskningen och samarbetet i Norden och Europa genom nätverken *Nordiskt slotts- och herrgårdssymposium* respektive *ENCOUNTER, European Network on Countryhouse and Estate Research*.¹²⁸ I likhet med sin systerorganisation i Holland, *Nederlandse Kastelenstichting*, har man skapat en sökbar kartdatabas över alla danska herrgårdar som innehåller information om samtliga herrgårdars ägare och bebyggelse (<https://www.danskeherregaarde.dk/>).

Utvecklingen i Norge är svårare att få grepp om då det än så länge saknas mer övergripande forskning om herrgårdsmuseerna framväxt. Under åren 2019 till 2021 pågår dock ett stort forskningsprojekt i det norska Herregårdsnettverket som består av representanter från herrgårdsmuseer och universitet. Projektet *Opphøjet og oversett: Herregårdsmuseets plass i den norske erindringstopografien* är finansierat av Kulturrådet och syftar till att dels kartlägga vilka herrgårdsmuseer som finns i Norge, när de bildades, vem som var initiativtagare och vilken verksamhet de bedriver, men också hur man på herrgårdsmuseerna ser på sin egen verksamhet och roll i samhället.¹²⁹

Sverige

Den svenska utvecklingen påminner i stora drag om den i övriga länder i nordvästra Europa. Här har emellertid herrgårdarna generellt sett bildats sent, under 1600-talets andra hälft eller 1700-talet, haft små arealer och husen var vanligen timrade, inte av sten som i Storbritannien och på kontinenten. Slättbygdens herrgårdar, liksom bruksherrgårdarna, gynnades av 1700- och 1800-talens efterfrågan på livsmedel och järn och här skedde en omfattande om- och nybyggnation av herrgårdar i klassicistisk stil under 1700-talets andra hälft.¹³⁰ Under det historiserande, romantiska tidevarvet växte intresset för nationella historiska miljöer, landskapet, pittoreska vyer och ruiner i Sverige, om vilken kunskap spreds genom reseberättelser och tryckta bilder. Enstaka godsägare byggde upp stora konst- och föremålssamlingar där det inte sällan fanns såväl forntida yxor som medeltida rustningar. Den historiserande 1800-talsarkitekturen fick emellertid aldrig något större genomslag

124 Skak-Nielsen 2006 s. 91–98, se även Frausing 2011 s. 239–244.

125 Skak-Nielsen 2006 s. 123–128.

126 Frausing 2011 s. 241–244.

127 Andersen 2006 s. 193–195.

128 <https://herregaardsforskning.dk/om-dch/>

129 <https://ostfoldmuseene.no/forskning/opphoyet-og-oversett>

130 Ulväng 2011.

Gripsholm i Södermanland var ett av de första kungliga slotten i Sverige som visades för allmänheten och fick under 1700-talet karaktären av nationellt porträttgalleri. Foto: Kungliga slotten.

här, sannolikt delvis beroende på att herrgårdarna var av låg ålder och saknat stenhus, men även det faktum att medeltiden inte var en svensk storhetstid, den inföll först under 1600-talet. Skåne utgör undantaget, med sina många herrgårdar från den danska tiden.

Någon herrgårdsturism att tala om fanns emellertid knappt före 1800-talets slut, några av de kungliga slotten undantagna, vars parker var öppna för allmänheten.¹³¹ Det är känt att änkedrottningen Hedvig Eleonora redan 1709 skrev till inspektoren på Ulriksdal med uppmaningen att "när någn af condition eller annat curieust och hederligt folck, bigära att få se huset och dess lägenheeter, må Inspectoren dem inlåta [...] Men annat gement folck skola icke insläppas och admitteras".¹³² Detta gällde med andra ord endast ståndspersoner. Stockholms slott visades under 1700-talet. År 1794 öppnades det som idag kallas Antikmuseet, Gustaf III:s samling av antika skulpturer.¹³³

Mest välbesökt var sannolikt Gripsholm som redan kring 1700-talets mitt hyste en stor samling äldre porträtt, som hade förts dit från andra kungliga slott när de hade spelat ut sin roll. Den första tryckta beskrivningen av porträttsamlingen utkom redan 1755 och följdes sedan av flera. Under Gustav III:s tid upphöjdes Gripsholm till ett nationellt monument med syfte att förstärka hans egen legitimitet som Vasa-ättling och porträttsamlingen både utökades och systematiserades. Omkring 1820 fick samlingen status som nationellt porträttgalleri och utökades med porträtt av framstående personer. På så sätt så kunde Gripsholm användas för att uppväcka patriotiska känslor och skapa en medborgerlig nationell stämning hos de besökande.¹³⁴ Under loppet av 1800-talet blev de kungliga slotten i en allt större utsträckning nationella, samlande symboler som började visas offentligt. Förutom ståndspersonerna – som i viss mån alltid haft tillträde till de kungliga slotten – fick nu även personer ur medelklassen och arbetarskiktet tillträde. Tryckta vägledningar där slotten beskrevs och vad som skulle ses. När ångbåtstrafiken utvecklades från 1820-talet anordnade rederierna utflykter runt Mälaren, inte sällan till de kungliga slotten.¹³⁵

131 Lindvall 2004 s. 60–61.

132 Widén 2009 s. 130.

133 Widén 2009 s. 104.

134 Widén 2009 s. 123–126.

135 Widén 2009 s. 130–131.

En av mest välbesökta herrgårdarna var det privatägda Skokloster, byggt av greve Carl Gustaf Wrangel vid 1600-talets mitt och fideikommiss i ätten Brahe. Redan i början av 1700-talet besöktes det av akademiker och ståndspersoner, även från utlandet, främst för dess stora samlingar av vapen, rustningar, böcker m.m., medan möblerna i sig inte väckte så mycket intresse. Gårdens rustmästare, som hade hand om rustkammaren, ansvarade för guidningarna och erbjöd även husrum till de 100-tals besökare som var där varje år. Under det nationsidentitetssökande och historievurmande 1800-talet blev Skokloster än mer populärt. Tryckta guideböcker utkom där man betonade byggnadens orörda interiörer och samlingar med alla dess kopplingar till svenska stormaktstid och svenska stordåd. Ägaren Magnus Brahe förstärkte 1600-talskaraktären genom att plocka bort yngre föremål och låta tillverka möbler i barockstil. Även i utländska resehandböcker beskrevs Skokloster som en stor märkvärdighet, och byggnaden började uppfattas som ett regelrätt museum. När ångbåtstrafiken kom igång från 1820-talet strömmande besökare till.¹³⁶

När väl herrgårdsturismen satte fart i slutet av 1800-talet var det den moderna och förmögna borgerligheten som var pådrivande, bland annat genom den år 1885 bildade Svenska Turistföreningen. Karin Lindvall har i en studie sett närmare på herrgårdsturismens utveckling i Sverige genom en analys av hur herrgårdar beskrivs i Svenska Turistförenings årsböcker från 1880-talet fram till modern tid. Hon menar att man kan urskilja sex olika faser i synen på besöksmålet herrgården som speglar samtidens förändrade förhållningssätt till herrgården som fenomen.

Fram till början av 1900-talet var det primärt landskapet som intresserade turisterna, inte herrgården som ett historiskt objekt. Det som betonas var istället herrgården som en del av moderniteten: det var väl synliga anläggningar i landskapet och moderna storjordbruk med välskötta parker och med stor gästfrihet. Det var också parkerna som var öppna i första hand inte husen, och vissa godsägare underlättade för resandet genom att öppna ångbåtslinjer, hotell och sälja biljetter. Enstaka anläggningar sågs i första hand som historiska monument, till exempel Gripsholm, Brahehus och Läckö. Till Gripsholm kunde man ta sig med ångbåt redan 1892.¹³⁷

I början av 1900-talet marknadsfördes herrgårdarna istället som historiska, nationella monument och en representant för ett traditionellt samhälle, som nu var statt i upplösning.¹³⁸ Gårdarna presenteras ofta med ägarlängder där man betonar gårdarnas och ägarnas betydelse för den nationella historien, och blev på så sätt en del i folkbildningsarbetet. Inte sällan betonades också herrgårdskulturen som en god och samlande kraft i den omvälvande tid man befann sig i, med dess snabba urbanisering, ståndscirkulation och social oro. Det intresse som fanns i tiden för folkliga traditioner och sagor yttrade sig genom att man knöt historier om spöken till herrgårdarna, ofta före detta ägare.¹³⁹ Det säger sig självt att detta specifika perspektiv som presenterades främst vände sig till samhällets elit som kände sig hemma i detta narrativ. Det här var en tid med stora sociala spänningar och precis som i Storbritannien och Danmark växte kritiken mot godsägarna under denna period, som hårt ansatta av agrarkris och migration ökade kraven på sina redan hårt utnyttjade anställda. Begrepp som "statareländet" och "vita piskan" etablerades.¹⁴⁰

Många godsägande familjer kände sig med andra ord trängda i denna period men försökte ändå upprätthålla sin livsstil genom att bland annat förstärka sin roll som kulturbevarare. När konst- och antikvitetsmarknaden vidgades i slutet av 1800-talet fanns det goda möjligheter för godsägare att bygga upp samlingar, och detta var kanske vanligast hos dem med rötter i industri och handel, med behov av att få legitimitet av de gamla familjerna.¹⁴¹ Vissa av godsägarna intresserade sig även för den folkliga kulturen, ett intresse som annars främst återfanns bland intellektuella och akademiker, som var engagerade i att bygga upp en mer modern, vetenskapligt baserad kulturmiljövård. Dit hörde till exempel Arthur Bäckström på Julita som med start 1907

¹³⁶ Perers 2004 s. 278–295.

¹³⁷ Lindvall 2004 s. 61–68.

¹³⁸ Lindvall 2004 s. 69–75.

¹³⁹ Lindvall 2004 s. 69–75.

¹⁴⁰ Morell 2001 s 61–72.

¹⁴¹ Arfvidsson-Womack 2019 s. 333–341. Huruvida borgerliga, "nyrika" ägare hade ett större behov än de gamla familjerna att bygga upp samlingar är ännu relativt utforskat. Sannolikt skedde detta byggande av samlingar även i gamla adliga familjer, att döma av uppgifter i många adelsmemoarer.

Skokloster i Uppland betraktades redan av sin samtid som ett monument och en sevärdhet. Under 1700- och 1800-talen sökte sig många turister hit, men en mer organiserad visnings- och utställningsverksamhet kom igång först under 1930-talet. Foto: Jens Mohr, Skoklosters slott/SHM (CC BY)

byggde upp ett Skansen i miniatyr på sin herrgård och under åren 1926 till 1930 uppförde en särskild musei-byggnad där delar av hans samling kunde visas upp.¹⁴² Herbert Rettig på Skånelaholm inredde ett allmogemuseum i vindsvåningen i huvudbyggnaden.¹⁴³ I Uppland fanns även Wera von Essen på Salsta och Skokloster som engagerade sig i hembygdsarbetet, och i Skåne Henriette Coyet på Torup, central person i den skånska hembygds- och hemslöjdsrörelsen.¹⁴⁴ Detta närmande av godsägare till (självägande) bönder hörde säkert delvis samman med att de från slutet av 1800-talet intog liknande politiska ståndpunkter rörande jordbruk, försvar och tullar, i en tid när både industrialister och arbetarklass flyttade fram sina positioner.¹⁴⁵

Under 1920- och 30-talen skildras herrgårdarna istället ur ett mer neutralt perspektiv i årsböckerna, menar Lindvall. Herrgårdarna beslagtogs nu av kulturminnesvården och konsthistoriker, som omvandlade dem till konstavetenskapliga objekt. Borta är nu människorna och istället handlar artiklarna om arkitekturen, om huvudbyggnader, flyglar, park, inredningar, byggherrar och arkitekter.¹⁴⁶ Detta måste givetvis förstås mot bakgrund av framväxten och professionaliseringen av den kulturvårdande sektorn och ämnet konsthistoria. Från 1920-talet genomförde Nordiska museet den så kallade Herrgårdsinventeringen som syftade till att dokumentera samtliga herrgårdar i Sverige i bilder och ritningar.¹⁴⁷

142 Arfvidsson-Womack 2019 s. 347–353.

143 Franzén 2008 s. 161–163.

144 Se: [https://sv.wikipedia.org/wiki/Wera_von_Essen_\(1890%E2%80%931953\)](https://sv.wikipedia.org/wiki/Wera_von_Essen_(1890%E2%80%931953)) respektive https://sv.wikipedia.org/wiki/Henriette_Coyet

145 Morell 2001 s. 111–115.

146 Lindvall 2004 s. 75–81.

147 Hammarlund, Palmqvist & Houltz 1993.

Julita i Södermanland som tillföll Nordiska museet 1944, enligt löjtnant Arthur Bäckströms testamente av år 1931. Foto: Peter Segemark/
Nordiska museet

Den kraftigt försämrade ekonomin inom jordbruket, och särskilt på herrgårdarna som drevs med löneanställda, försvårade för att hålla egendomarna i stånd. Det var nu också uppenbart att de många utförsäljningarna av herrgårdar och ägarbytena inverkarde menligt på herrgårdarna som objekt, särskilt kring de snabbt växande storstäderna.¹⁴⁸ Rivningar i samma omfattning som i Storbritannien ägde inte rum, men på enstaka herrgårdar som omvandlades till institutioner, såsom Ulvsunda och Åkes-hov, revs inredningar bort och såldes på marknaden.¹⁴⁹ Till skillnad från Storbritannien och Danmark var det dock relativt få herrgårdar som blev vårdhem och skolor, möjligen beroende på att huvudbyggnaderna var för små och av timmer och därmed inte lämpade för sådan verksamhet.¹⁵⁰ Ännu idag är förhållandevis få svenska herrgårdar institutioner.¹⁵¹ Perioden karakteriserades även av en rik flora av adels- och godsägarmemoarer som beskrev de stora, för dem negativa, omvälvningarna på herrgårdarna.¹⁵²

Det fanns ett nära band mellan museitjänstemän och vetenskapsmän å sin sida och turistintendenterna å den andra och ofta utgick herrgårdsbeskrivningarna från museitjänstemännens artiklar. Lindvall gör den intressanta iakttagelsen att man genom att "avfolka" herrgårdarna och använda vetenskapligt "objektiva" begrepp om arkitektur skönhet och stil kunde herrgårdarna nu bli en del av det nationella kulturarvet, de hade ett högre värde och måste bevaras för alla. På så sätt omvandlades ett högst kontroversiellt och politiskt känsligt fenomen till ett oproblematiskt kulturarv, med hög kvalitet.¹⁵³

Herrgården som ett i första hand arkitektoniskt kulturarv med eviga högkvalitativa estetiska värden etablerades sedan slutligen under perioden 1930-talet till 1960-talet. Den stil som så starkt kom att förknippas med herrgårdarna var den gustavianska stilen som uppfattades som typiskt "svensk".¹⁵⁴ Att det dröjde innan herrgården blev ett allmänt kulturarv menar Lindvall beror på att den adliga herrgårdskulturen ännu i viss mån levde, till skillnad från "bondekulturen", som försvann i och med industrialiseringen och vars gårdar och föremål blev museala redan i slutet av 1800-talet. Skogaholm på Skansen öppnades först 1931, 40 år efter att de första bondgårdarna kom på plats. Under de följande årtiondena öppnades allt fler herrgårdsmuseer, däribland Tyresö, Julita och Svindersvik.¹⁵⁵ Lindvall menar dock att adeln snabbt anpassade sig till den nya tiden och lärer sig med borgerligheten, även om den till exempel i filmer kunde framställas som konservativ, tandlös och ibland komisk som lätt överflyglades av moderna och rationella människor av folket.¹⁵⁶ En alternativ tolkning är att godsägarna, i likhet med vad Mandler påstår om den brittiska adeln, inte accepterade att bli en del av en museialiseringsprocess, utan i första hand såg herrgården som basen för sin livsstil och position. Att få sina herrgårdar och samlingar dokumenterade var en sak, och var något som till och med kunde bli

148 Johansson 1987 s. 181–188, 234–265, 266–283, 294–298.

149 Johansson 1987 s. 333–334.

150 Ulväng 2019.

151 Databasen Sveriges Herrgårdar på www.svenskaherrgardar.se innehåller endast omkring 120 herrgårdar som blivit konferensanläggningar och ytterligare omkring 150 är skolor eller museer.

152 Rundquist 2004.

153 Lindvall 2004 s. 75–81.

154 Mårdh 2017 s. 345–347, 352–354.

155 Mårdh 2019 s. 387–386.

156 Lindvall 2004 s. 81–92.

inkomstbringande, men att öppna upp för allmänheten var uteslutet.¹⁵⁷ Lindvall skriver också att det var fullkomligt otänkbart för en turist att komma oanmäld till en herrgård.¹⁵⁸

Frågan är hur etablerade herrgårdarna verkligen blev som allmänt kulturarv. Ur statens perspektiv ansågs de var det. Flera av statligt ägda herrgårdarna blev förklarade byggnadsminnen redan på 1930-talet och från 1960-talet utökades även skyddet för privatägda herrgårdar, som därigenom kunde erhålla statliga stöd för underhållet. Idag är omkring 400 herrgårdar byggnadsminnen.¹⁵⁹ Flera kommuner fick med inköpen av mark för byggande av bostads- och industriområden herrgårdsbyggnader på köpet, och där kunde man med fördel använda dessa för både representations-, restaurang- och museiverksamhet. När behovet av rekreationsområden blev mer påtagligt i städerna var herrgårdarna ofta perfekta objekt, med marker som innehöll både åker, skog och betesmarker och vackra, representativa byggnader. Men sevärdheter blev de inte i någon större utsträckning. Turismen ökade kraftigt under 1950- och 60-talet som en följd av utökade semesterveckor och ett folkhem där man propagerade för fysisk rörelse, frisk luft och en dos kultur. Herrgårdarna var dock till stor del fortfarande bebodda av sina ägare och slutna och uppfattades som representanter för en svunnen tid. I de fall de förekommer i STF:s årsskrifter är det med standardiserade uppgifter om ägare och arkitektur och inte sällan så marknadsfördes de som en del av ett landskap, som en stämningsfull kuliss. Istället var det kyrkorna, fornborgar, runstenar och sjöar som lyftes fram för turisterna.¹⁶⁰

Under 1960-, 70- och 80-talen försvann herrgårdarna allt mer ur årsskrifterna till förmån för det moderna samhällets turistmål såsom friluftsområden, bibliotek, bad och industrianläggningar. När de väl förekommer skildras de på två olika sätt. Det ena är det traditionella ägare- och arkitektur-perspektivet, men ofta i kortare format vilket Lindvall sätter samman med det nya sättet att turista, att man i första hand skulle se sevärdheter istället för att lära sig något nytt, en turism frikopplad från bildningsideal och fosterländska pekpinnar. Det andra är skildringar av herrgården i sin samtid. Här finns dels beskrivningar av herrgårdar som omvandlats till institutioner, ofta i positiva ordalag och utan spår av nostalgi. Dels förekommer artiklar om den moderna herrgården som storjordbruk, som framgångsrikt anpassat sig till den moderna tiden och samarbetar med myndigheter för att tillgängliggöra landskapet för allmänheten. Här betonar de intervjuade godsägarna att de var vanliga lantbrukare som kämpar för att få gårdarna att överleva i tider med höga skatter och stora kostsamma huvudbyggnader, att de var sina egendoms slavar. Lindvall konstaterar att viljan att framstå som "vanlig" var praktiskt i en tid då det fanns ett utbrett förakt mot överklassen.¹⁶¹ Här finns en tydlig parallell till hur de brittiska godsägarna agerade under efterkrigstiden då de i den nationella planen för säkerhet fick en ny, central roll i samhället som livsmedelsproducenter, samtidigt som de i större utsträckning började se sig som landskaps- och kulturmiljöbevarare.¹⁶²

I den massturism som utvecklats sedan 1980-talet har herrgårdarna återfått sin roll som sevärdhet, men på turismens villkor. Herrgårdar är bara en av många sevärdheter och varje kommun och turistbyrå med självaktning har kartor över vilka herrgårdar som finns i området, även om de inte är öppna eller kan besökas. Med tiden blir de öppna herrgårdarna standarsevärdheter och då måste de "kryddas om" för att locka en ny publik som söker upplevelser, till exempel genom att satsa på spökturism. Men det är svårt att attrahera besökare till utflyktsmål som redan är kända genom tidningar, böcker och TV-serier. Istället är det, precis som i Storbritannien och Danmark, upplevelser som säljer, där god mat, konserter och barnaktiviteter är centrala. På så sätt ansluter man sig till den traditionella bild av den gästfria herrgården. Inte minst använder konferensherrgårdar denna bild i sin marknadsföring, som inte sällan utgörs av en rad standardelement – dammarna, vattnets ljuslek, stilla promenader, god mat och sköna sängar.¹⁶³

I Sverige finns ingen motsvarighet till det brittiska *National Trust* eller *Historic Houses*, till *Dansk Center for Herregårdsforskning* eller till *Nederlandse Kastelenstichting*, utan ansvaret för herrgårdarna som kulturarv är delat

157 Mandler 1998 s. 154–160.

158 Lindvall 2004 s. 83.

159 RAÄ, Bebyggelseregistret.

160 Lindvall 2004 s. 83–85.

161 Lindvall 2004 s. 86–92.

162 Mandler 1998 s. 355–359.

163 Lindvall 2004 s. 98–105.

mellan flera myndigheter och museer. Orsakerna till detta kan vi bara spekulera i, men tänkbara anledningar är dels att herrgårdarnas historiska betydelse varit mindre här än i många andra länder – här är det istället den självägande bonden och arbetarrörelsen som lyfts fram i historien – dels att herrgårdarna från 1920-talet och framåt främst setts som ett konstvetenskapligt område, där studier om estetik och materiell kultur dominerat, medan herrgårdarnas ekonomiska och politiska roll tonats ned. Den svenska jordägande överklassen verkar överhuvudtaget ha hållit en låg profil under 1960- och 70-talen, dels av tvingande omständigheter – sämre lönsamhet i jordbruket, höga skatter, höga räntor – dels av de sociala omständigheterna, med krav och förväntningar på att vara en del av folkhemmet. En ökande medvetenhet om den privilegierade ställning man ändå haft och en vilja att dela med sig kan också ha bidragit.¹⁶⁴

Herrgårdarna som museer

Som Peter Mandler visat är det först under efterkrigstiden som det typiska herrgårdsmuseet bildas, med några undantag. Innan dess hade herrgårdar visats av den personal som redan fanns på plats i huset och ibland extrapersonal, som även vårdat inventarierna. Endast på vissa egendomar, med ägare som insåg den ekonomiska potentialen, renoverades och anpassades husen för att ta emot besök, ibland med hjälp av antikvarisk personal. Först från 1960-talet, när den brittiska staten på allvar började ta ansvar för det allmänna kulturarvet, växte det fram en antikvarisk sektor med professionella historiker, pedagoger och restauratörer som kunde bistå i vården och visandet av herrgårdarna.

I Storbritannien är begreppet "Country House Museums" väl etablerat, men internationellt sett ser man dessa som en undergrupp i det som benämns "House museums". Flera förslag på hur dessa olika typer av hemmuseer skall grupperas har presenterats, bland andra av Botcher-Youngs, som föreslagit tre grupper: 1) Documentary historic houses museums (hus med originalinredning och -föremål), 2) Representative historic house museums (hus med en viss arkitektur, ofta rekonstruerat) och 3) Aesthetic historic house museums (hus med samlingar utan anknytning till huset eller tidigare ägare).¹⁶⁵ Linda Young har vidareutvecklat indelningen där den första gruppen, Documentary historic houses, har undergrupperna "Country House museums", "Hero houses" (hus som bebotts eller besökts av berömda män och kvinnor), och "Social History Houses" (hus som berättar den folkliga historien). Representative historic house museums benämner hon "Artwork houses" och Aesthetic historic house museums för "Collectors' Houses". Hon har även en grupp "Not-Very-Important Houses", som är hemmuseer som inte ingår i någon av de övriga grupperna och inte kan anses så signifikanta.¹⁶⁶ Sedan 1998 finns en särskild "International Committee for Historic Houses Museums (DemHist) som sorterar under ICOM.¹⁶⁷ Gemensamt för de flesta hemmuseer är dock att de representerar den sociala eliten. Husen är ofta påfallande monumentala och uppförda i den arkitektur som ses som en självklar del av det västerländska kulturarvet, såsom det har definierats av den bildade eliten.¹⁶⁸

Det som förenar hemmuseer är att de är "hem" och "museer" på en och samma gång, vilket kan verka motsägelsefullt.¹⁶⁹ De kan som få andra museer visa på människors vardag och får besökare att känna delaktighet i den nationella historien genom att de kan identifiera sig med personerna och miljöerna, eftersom de uppfattas som autentiska.¹⁷⁰ Ett besök i ett hemmuseum sker ofta under mer kontrollerade och ritualiserade former än besök på gängse museer, och det är särskilt fallet i till exempel USA där många hemmuseer skapats kring historiska personer med anknytning till nationens grundande och expansion. I Storbritannien betonas den natio-

164 Detta är såvitt jag vet en outforskad del av herrgårdskulturen och bygger på mina egna minnen och samtal med godsägare. Se också Westerdahls skildring av utvecklingen på Kusta gård i Västmanland, Westerdahl 2009. Jämför med Cornforth 1998 s. 242–245, som menar att det för vissa brittiska ägare har setts som en plikt att dela med sig av sitt kulturarv.

165 Pinna 2001 s 8–9.

166 Young 2017 s. 10–11.

167 Pinna 2001 s. 4.

168 Smith 2006 s. 116.

169 Se resonemang i Young 2017 s. 1 och Pavoni 2001 s. 16.

170 Young 2017 s. 1–4, Pinna 2001 s 4–5.

nella historien och samhörigheten genom herrgårdsmuseerna fokus på traditionen, monarkin, religionen. I de skandinaviska friluftsmuseerna betonas snarare folkets historia i en nationell kontext.¹⁷¹ Ett italienskt exempel på en medveten gestaltning är kungliga palatset i Neapel som idag betonar ätten Bourbons anknytning till Neapel, medan hertigen av Savoyens rensats ut.¹⁷²

Hemmuseerna är med andra ord populära eftersom de som få andra museer kan uppvisa autenticitet, trots att de i varierande grad är rekonstruktioner. Bara i USA finns uppskattningsvis 15 000 hemmuseer av olika slag, de flesta av lokal eller regional betydelse och skötta av föreningar eller volontärer. Här finns en pågående debatt om hemmuseerna framtid. Ofta dras de med stora ekonomiska problem och kan vare sig underhålla och vårda husen, och visa dem på ett tillfredsställande sätt, och därmed så motverkar de sitt syfte. Andra pekar

på deras stora betydelse för den lokala historien och för turismen och att de inte spelat ut sin roll. Det handlar också om vems historia som skall berättas och i de lokala museerna kan en historia berättas om till exempel kvinnor och familjen, som skiljer sig från vad som visas på de stora offentligägda museerna.¹⁷³

Slottet Amerongen utanför Utrecht ägs sedan 1977 av en familjestiftelse, efter en donation av de sista privata ägarna Aldenburg Bentinck. Det visas som museum, men används även för konserter och konferenser. Matsalen med rekonstruerad dukning från 1920-talet. Foto: Göran Ulväng.

Hemmuseer är emellertid ofta svåra att visa, de är små och trånga och slitage är stort på möbler och samlingar, vilket innebär att man från museets sida måste göra ett urval av det som kan visas upp. I många fall rör det sig om rena konstruktioner där möbler och samlingar förts dit med syfte att skapa ett representativt hem från en viss epok eller efter en viss person.¹⁷⁴ De flesta besökare är inte medvetna om denna grad av rekonstruktion och förstår inte heller att det rör sig om medvetna tolkningar. Museerna väljer också vanligen att inte redogöra med syfte att förstöra illusionen, eftersom det blir för komplicerat att redogöra för de olika tids- och tolkningslager som präglar miljöerna. Syftet uppnås dock, att med hjälp av den till synes autentiska miljön förmå besökarna att lära sig något och effekten är avsevärt större i hemmuseerna än på vanliga museer.¹⁷⁵ Besökarna växlar ofta mellan att vara iakttagande eller vara en del av hemmet, där de föreställer sig hur det skulle vara att leva i den utställda miljön. I vilken grad besökarna förmår att identifiera sig med de som har bott, eller kanske till och med bor, i miljön finns det olika uppfattningar om. Laurajane Smith hävdar att besökare kan känna samhörighet med den adelsfamilj som bor i huset¹⁷⁶, medan Linda Young är mer avvaktande till den tolkningen.¹⁷⁷

Den brittiska herrgården har haft ett avgörande inflytande på hemmuseernas utveckling. Det som lockar besökarna är framförallt det som uppfattas som autentiskt, att stiga in i ett hus som tills nyligen bebotts eller fortfarande bebos av en adelsfamilj och – som hertigen av Bedford uttryckte det – bli del av den romantiska fantasi som involverade ägarfamiljen.¹⁷⁸ Det är också så som herrgårdarna länge har marknadsförts, som sym-

171 Young 2017 s. 7–9.

172 Pinna 2001 s. 5.

173 Graham 2014.

174 Young 2017 s. 14–17.

175 Young 2017 s. 17–22.

176 Smith 2006 s. 155–158.

177 Young 2017 s. 23–24.

178 Young 2017 s. 207–211.

boler för kontinuitet i ett land som utmärkt sig för stor politisk stabilitet över åren. Herrgården representerar ett äldre, tryggare, agrart betonat klassamhälle där godsägare och underlydande stod i ett ömsesidigt förhållande till varandra och hade personliga relationer, i motsats till välfärdsstatens urbana och opersonliga byråkrati.¹⁷⁹ Fokus låg länge på just ägarfamiljen och herrgårdens arkitektur, samlingar och trädgårdar, men numera har man på en del gårdar även öppnat dörrarna till tjänstefolkets avdelningar, vilket innebär att besökarna även kan identifiera sig med de villkor som tjänstefolket levde under.¹⁸⁰ Detta inkluderande av andra gruppers perspektiv är en relativt sen företeelse och är fortfarande inte särskilt spridd.¹⁸¹ Idag har man i större utsträckning även börjat betona godsägarnas roll i koloniseringen och slavhandeln, även om det är sällsynt.¹⁸² En herrgårds historia och samlingar kan med andra ord berättas på olika sätt och besökarna kan på samma sätt ha olika syften med sina besök och känna och identifiera sig med olika delar av anläggningen eller dess historia.

Vi är därmed inne på den stora frågan om vilken typ av historia, vilket narrativ, dessa herrgårdar egentligen förmedlar och hur identitet skapas, uttrycks och representeras. Laurajane Smith kallar denna mix av nationellt kulturarv och identitet, klass och estetik för Authorised Heritage Discourse (AHD), som hon menar bär starka drag av den västerländska elitens värderingar och egna förståelse av kulturarvet, och därmed avgör vad som väljs ut som ett nationellt kulturarv.¹⁸³

Sedan tidigt 1900-tal är den klassicistiska stilen en del av denna AHD, i såväl Storbritannien som i USA och Frankrike, där stilen uppfattas som elegant och smakfull och därmed en god representant för den eliten representerar, samtidigt som den innehåller element av en reaktion på, och kritik av, industrialisering och urbanisering. Mängder av herrgårdar har under 1900-talet byggts om i 1700-tals stil.¹⁸⁴ I Sverige har den svenska varianten av klassicismen, den gustavianska stilen, en närmast ohotad ställning som ideal. Som Hedvig Mårdh har visat så fick den efter att ha varit kritiserad under 1800-talets andra hälft återupprättelse från 1890-talet. I tid sammanföll detta med den starkt nationella rörelsen med drag av agrarromantik och kritiken mot industrialiseringen, samt framväxten av nationella museer och konsvetenskapen som universitetsdisciplin. Stilens roll förstärktes under från 1930-talet där den sågs som grunden till funktionalismen, en särskild svensk stil, sober, elegant, kultiverad och med absoluta kvalitéer, och som kunde användas för att fostra folkets smak genom massproduktion för att sprida skönhet åt alla.¹⁸⁵ Under 1980- och 1990-talens ekonomiska kriser och EU-inträde fick den gustavianska stilen återigen ett uppsving, lanserad som en internationell stil med tydlig nationell särprägel, som utmärktes av en icke-aggressiv nationalism.¹⁸⁶ I många av de herrgårdar som blev museer under perioden – Skogaholm, Gunnebo, Fredriksdal, Kråk, Svindersvik för att nämna några – renodlades och förstärktes den klassicistiska stilen.¹⁸⁷

En annan del av den västerländska AHD:n utgörs av framhävandet av kontinuiteten, där godsägarna gärna påtalar att samlingarna sammanbragts under många generationer. Som Mandler påpekat har dock de flesta samlingar inte någon högre ålder eftersom tidigare generationer ägare köpt och sålt kontinuerligt och först när herrgårdarna började uppfattas som allmänna kulturarv blev samlingarna mer statiska.¹⁸⁸

Smith har kartlagt hur en AHD skapas och hålls vid liv genom en enkätstudie av turister till brittiska herrgårdar.¹⁸⁹ Sedan 1980-talet har brittiska herrgårdsmuseer kritiserats för att representera en konservativ politisk åskådning och sakna autenticitet. Smith kan också visa att huvudanledningen till att turister väljer att besöka herrgårdar inte har så mycket med kunskapssökande att göra eller en längtan efter historisk korrekt-

179 Smith 2006 s. 118.

180 Young 2017 s. 207–211.

181 Young 2017 s. 207–211, se även Mach Pustz 2004.

182 Smith 2006 s. 118, med hänvisning till bl.a. Tyrell & Walwin 2004. Se även National Trusts rapport om globalisering, kolonisering, slavhandel och det Brittiska kulturarvet, se <https://www.nationaltrust.org.uk/features/addressing-the-histories-of-slavery-and-colonialism-at-the-national-trust#Download%20the%20report>

183 Smith 2006, se även diskussion i Mårdh 2017 s. 40–43.

184 Mandler 1998 s. 359–364, Girouard 2000 s. 297–304, Kanawati 2006 s. 11–20.

185 Mårdh 2017 s. 345–347, 352–354.

186 Mårdh 2017 s. 349–350.

187 Edman 2007, Görling Gardevik et al 2012, Kruse 2015, Herrgården Kråk 1954, och Stavenow-Hidemark 1997.

188 Mandler 1998 s. 259–364.

189 Smith 2006 s. 116.

het, utan snarare en känsla av att tillhöra den krets av människor som aktivt bidrog till att rädda och bevara det brittiska kulturarvet. De flesta besökarna tillhörde en bildad medelklass där det ansågs nödvändigt att besöka den här typen av anläggningar tillsammans med andra människor med samma intentioner, och att de upplevde en stark känsla av social trygghet och identifikation. Den respekt och underdånighet de kände för ägarfamiljen påminde dem om var de befann sig socialt, men knöt dem samtidigt samman. I detta fann Smith också starka nostalgiska, konservativa och patriotiska drag, där de brittiska herrgårdarna uppfattades som ett exceptionellt kulturarv som saknar motsvarighet någon annanstans. Intressant nog fanns det dock en vilja hos vissa besökande att få veta mer om arbetarna och tjänstefolket, men detta var mest framträdande hos besökare vars förfäder hade arbetat på herrgården. Som Smith konstaterar måste dock herrgårdsmuseerna i framtiden försöka forma en ny mer inkluderande AHD för att på sätt bidra till att skapa en ny identitet i ett samhälle som är betydligt mer komplext.¹⁹⁰

Man kan dock fråga sig om en sådan utveckling ens är möjlig. Dagens turister är mindre intresserade av ägarfamiljerna liv utan det är miljöerna i sin helhet som lockar. I en tid av massturism skall fritiden fyllas med upplevelser snarare än med kunskap och besökarna vill uppleva något som skiljer sig påtagligt från det de har i sin vardag och som påverkar dem intellektuellt och känslomässigt. Husen uppfattas som del i ett skådespel där besökarna är aktörer som rör sig på en scen och känner dimensionerna i alla delar av huset, i såväl herrskapsrummen som i tjänstefolkskvarteren.¹⁹¹ Utöver själva museet måste det även finnas kafé och butik, för dagens publik är långt mer kräsen än den var för några decennier sedan och konkurrensen med andra turistmål har ökat stort. Herrgårdsmuseerna har gått från att vara en kulturell auktoritet, med syftet att fostra besökarna, till att bli en "cultural commodity" bland många andra.¹⁹²

Mikael Frausing har kommit till liknande slutsatser i sin studie av de danska herrgårdarna som visas, det är helhetsupplevelsen som söks. Visningarna av herrgårdarna är påfallande ofta traditionella med uppgifter om ägarfamiljerna, arkitekturen och inredningarna, medan de breda sociala och strukturella och även kritiska berättelserna saknas. Många besökare är inte påfallande intresserade av herrgården och dess historia utan är där i andra syften, för att besöka en livsstilsmässa eller julmarknad eller ha lyxig weekend.¹⁹³

Detta innebär också att det idag finns en större medvetenhet om vikten av att iscensätta herrgårdarna, på ett helt annat sätt än som var fallet längre tillbaka. Förutom svårigheterna med att visa tätt möblerade hem och det slitage som blir följden, så arbetar dagens professionella arkitekter, antikvarier, pedagoger och konservatorer med att förtydliga tolkningarna för att förhöja upplevelsen för besökarna. Ofta måste husen och samlingarna renoveras innan de kan visas för allmänheten och genomgår då en "editorial process" där presentationsperspektivet ofta blir det estetiska, som ju i de flesta fall legat till grund för varför huset blir museum.¹⁹⁴

Det uttalat estetiska perspektivet har emellertid sedan 1970-talet fått ökad konkurrens av "leave as is"-perspektivet, där herrgårdshemmet betraktas som en tidskapsel som skall ge en mer realistisk bild av livet som levdes.¹⁹⁵ De moderna guideböckerna inkluderar ibland även den sociala historien med skildringar ur både privat- och arbetsliv och besökarna kan mer fritt ströva omkring och välja vad de vill se. Som Young påpekar pågår det en ständig kamp mellan "rule of taste" och "leave as is".¹⁹⁶

En del av den iscensättning som äger rum handlar om att skapa ett "hem" av museet där man placerar ut föremål som är personliga – tidningar, askkoppar, en TV-apparat – för att ge sken av att de boende nyss har lämnat huset. Historic Houses Association har visat att herrgårdar som är bebodda eller presenteras som om de vore bebodda, är mer populära än de som är obebodda. National Trust däremot förespråkar att familjerna som ännu bebor gårdarna skall ta undan alltför personliga föremål eftersom besökarna uppfattar rummen som allt för privata och känner att de gör intrång.¹⁹⁷

190 Smith 2006 s. 158–160.

191 Young 2017 s. 207–211, med hänvisning till Dean MacCanell.

192 Young 2017 s. 228–229.

193 Frausing 2011 s. 251–253.

194 Young 2017 s. 224–228.

195 Cornforth 1998 s 272–283.

196 Young 2017 s. 224–228.

197 Young 2017 s. 224–228.

Mikael Frausing menar att den kommersialisering som skett av kulturarvet herrgården till stora delar är nödvändig om det skall finnas resurser för att bevara dem för framtiden. I sin analys av dagens danska herrgårdar lyfter han fram tre olika perspektiv, som har sin utgångspunkt i brytpunkten mellan bevarande och tillgängliggörandet för allmänheten. I det materialistiska perspektivet har han som exempel den allmännyttiga och affärsdrivande föreningen RealDania som stöttar renoveringen av byggnader, däribland herrgårdar, med målet att skapa lönsamhet genom en anpassning till upplevelseekonomin, men där man tar mindre hänsyn till det historiska arvet och de aktiviteter som genomförs. I det konstruktivistiska perspektivet betonar han Europarådets Framework Convention från 2005, där man slår fast att alla människor har rätt att delta i kulturarvet för att uttrycka kulturella, sociala och politiska värden. Värderingen av kulturarvet skall inte bara utgå från professionella experter utan även från "kulturarvssällskap", heritage communities, och där kommersialiseringen måste få vara en del. I det funktionalistiska perspektivet är det de statliga museernas möjlighet att bli mer upplevelsebetonade med syfte att tillgängliggöra kulturarvet, men där man i kommersialiseringen riskerar att underminera museernas identitet och funktion.¹⁹⁸

Ledreborg i Danmark uppfördes av lensgreve Johan Ludvig Holstein-Ledreborg och är ännu i familjens ägo. På herrgården bedrivs en omfattande besöksverksamhet med bl.a. mässor, konferenser, livsstilsdagar, julmarknad med mera. Den stora terrasserade parken används för mässor och konserter. Foto: Göran Ulväng.

Det är med andra ord en svår balansgång för herrgårdsmuseer att locka många besökare samtidigt som de skall ha ett vetenskapligt förhållningssätt och förmedla historisk kunskap. Karin Lindvall för i sin artikel om bilden av den svenska herrgården i STF:s årsböcker ett intressant resonemang om samspelet mellan det kända och okända, där turisten vandrar mellan det den förväntar sig att se (det kända), och det nya som den upplever (det okända). Det måste finnas skäl till att besöka platsen och då måste man ha en bild av det okända, en före-bild. Idag får man dessa före-bilder genom reselitteratur, marknadsföring, filmer och TV-program (och sociala medier, min anmärkning). Men det okända får samtidigt inte vara för okänt, för då avskräcks tänkbara besökare, och inte heller för känt, för då åker de inte dit. Lindvall menar att detta samspel mellan känt och okänt är tydligt i hur herrgårdar marknadsförts de sista 100 åren. I början av 1900-talet räckte det med en godsmiljö och den kända svenska historien, medan den specifika platsen var okänd. När herrgårdarna längre fram blev kända sevärdheter och en etablerad del av kulturarvet var besökarna i större utsträckning en allmänhet med mindre vana vid herrgårdar som en social miljö. Turisterna fick informeras om hur man rör sig på en herrgård, vart man kör och vart man skulle gå för att på så sätt skapa något välkänt av det som var främmande. Idag när turismen är så omfattande och kommersialiserad och herrgårdarna en sevärdhet bland många handlar spelet mellan det kända och okända mer om växelverkan mellan den kända och okända turismen, än mellan den okända platsen eller miljön, och detta, menar Lindvall, passar massturism och näringsliv bra eftersom det är lättare att kontrollera och utveckla. Denna balans mellan det okända och kända används inte minst av en del av de privata ägarna. Herrgårdsmiljön är ofta redan känd genom media, medan det okända, exotiska, utgörs av en guidning av en representant från ägarfamiljen, som väl medveten om sin privilegierade ställning bjuder in till en miljö och livsstil som de flesta aldrig skulle komma i kontakt med annars.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Frausing 2011 s. 257–261.

¹⁹⁹ Lindvall 2004 s. 93–101.

Avslutningsvis kan detta kapitel sammanfattas med att den moderna typen av herrgårdsmuseer växte fram i mellankrigstiden. Sämre lönsamhet i jordbruket, jordreformer och det demokratiska samhällets ökade skatteuttag, ledde till att herrgårdar såldes och /eller revs och att samlingar skingrades. Framväxten av en professionell antikvarisk profession i kombination med staternas sökande efter en identitet med historiska rötter förde med sig att herrgårdarna började uppfattas som ett allmänt kulturarv som skulle skyddas och visas, och som kunde användas i utbildningssyfte för etablerandet av ett estetiskt ideal. Populariteten bestod även i att de var hemmuseer, som har en särskild attraktionskraft när det gäller att förmedla historisk kunskap. Uppsvinget för herrgårdsturism kommer dock först efter andra världskriget, och i synnerhet efter 1970-talet, då den moderna massturismen växer fram. I och med detta så förändrades även herrgårdsmuseerna som turistmål, från att ha varit fostrare av estetiska ideal över till att under 1970- och 80-tal inkludera mer sociala perspektiv där även folkets historia lyftes fram, till dagens objektifiering, där herrgårdarna inte sällan endast utgör en fond för en totalupplevelse där mat, konserter och dramatisering är viktiga beståndsdelar.

3. Herrgårdsmuseer i Sverige

Definitioner, urval och metod

Därmed så är vi framme vid själva undersökningen. Som framgick av inledningskapitlet så är syftet att undersöka vilka herrgårdsmuseerna är i landet, när de bildades och av vem, syftet med dem och vilken verksamhet som bedrivs. Mot bakgrund av vad som framkommit i tidigare forskning är det nu också möjligt att specificera frågorna ytterligare.

Vad som utgör ett herrgårdsmuseum kommer att behandlas mer utförligt här nedan eftersom den definition jag valt i hög grad styr urvalet och därmed resultatet.

Frågan om när de bildades är naturligtvis intressant. I Storbritannien varierade antalet öppna herrgårdar över tid beroende på allmänhetens möjligheter att idka turistverksamhet, dess förhållande till godsägarna, "samhällskontraktet", och behovet av en nationell identitet, samt ägarnas ekonomiska förutsättningar. I oroliga tider har behovet av nationell sammanhållning ökat och har det då sammanfallit med lägre lönsamhet i jordbruket, så har ägarna öppnat upp. 1800-talets andra hälft, 1940-talets slut, 1970-talet och 2000-talet är de fyra perioder då antalet herrgårdar som visas har ökat kraftigt. Även i övriga länder verkar dessa fyra perioder karakteriseras av öppnandet av hemmuseer/herrgårdsmuseer, såsom i USA (1800-talets slut, med stor invandring, efter kriget på 1940-talet och efter 200-årsjubileet 1976), i Danmark (1920–30-talet efter länsavlösningen och 1950–60-talets jordbruksrationaliseringar) och Holland (1920-30-talets ekonomiska kris samt 1940-50-talet, efter kriget).

I Storbritannien är herrgårdsmuseer till stor del en privat företeelse, vilket inte är så märkligt med tanke på den frihet som godsägarna åtnjutit från staten sedan 1600-talet. Överföringen av herrgårdar till National Trust kom igång först efter andra världskriget och vid sidan av dess 150 herrgårdar äger English Heritage och lokala myndigheter tillsammans 120. Organisationen Historic Houses samordnar och marknadsför 700 privatägda herrgårdar samt 900 mindre ställen.²⁰⁰ Hur det ser ut i övriga länder är oklart, förutom att många av museerna verkar vara i statlig eller kommunal ägo, oklart dock när de tog över och startade verksamheten.

För de privata ägarna är det helt dominerade syftet med att visa herrgårdarna ekonomiskt, vilket betonas av samtliga författare. För National Trust, English Heritage och de statligt ägda anläggningarna är det bevarande av ett allmänt kulturarv som står i fokus, och som också skall tillgängliggöras.

Om den verksamhet som bedrivs är svårare att få en uppfattning, eftersom den beskrivs i generella termer, men det står helt klart att man i massturismens era har en svår balansgång mellan tillgängliggörandet av ett kulturarv på vetenskaplig grund å ena sidan och att locka större turistströmmar genom en kommersialisering å den andra. Både organisationer och i viss mån privata ägare har tagit intryck av den kritik som riktats mot den alltför tillrättalagda bilden, med dess fokus på arkitektur, konst och ägarfamiljernas historia, och försöker nu bredda verksamheten genom att inkludera de anställdas villkor samt ägarnas involvering i till exempel slavhandel.

200 Young 2017 s 205–207.

Herrgårdsmuseet – definitioner, urval och metod

Jag har valt att använda benämningen ”herrgårdsmuseer” i betydelsen en herrgård som har museiverksamhet, oavsett om huset är bebott eller har annan verksamhet, eftersom detta är en vidare definition än begreppet ”museiherrgård”, som snarare leder tankarna till en mer renodlad museal miljö.

Vad kännetecknar då ett herrgårdsmuseum? Ja, några tydliga definitioner verkar inte ha slagits fast. ICOM:s internationella kommitté för hemmuseer, DEMHIST, menar att det under begreppet ”hemmuseer” sorterar allt från kojor till slott, från alla perioder.²⁰¹ Young ställer frågan om ett hemmuseum måste vara möblerat eller om det går bra med en rekonstruerad miljö. Kan en ruin vara ett hemmuseum, frågar hon sig, retoriskt.²⁰² I USA har dock organisationen American Association of Museums slagit fast att ett hemmuseum 1) drivs av en icke vinstdrivande organisation, 2) har en utbildningsfunktion, 3) har ett fastställt uppdrag, 4) har minst en heltidsanställd, 5) har samlingar, 6) har en metod för att dokumentera samlingarna, och 7) har ett underhållsprogram.²⁰³

Ingen av dessa är användbar för mitt syfte och jag har istället valt att använda en ganska snäv definition, som utgår från att det bedrivs museiverksamhet i en huvudbyggnad eller en ruin med omgivande marker: ”Med herrgårdsmuseum menas en herrgårds- eller slottsbyggnad med omgivningar som visas regelbundet genom guidade turer året runt eller under sommarhalvåret, där det finns kompletterande information i form av utställningar, skyltar, tryckt litteratur eller hemsidor / sociala medier och som marknadsförs som ett historiskt kulturarv öppet för allmänheten”.

Följande typer av anläggningar har inte klassats som herrgårdsmuseum:

1. Herrgårdar som idag är renodlade konferensanläggningar som visserligen erbjuder visningar av huvudbyggnaden och park, men som i sin marknadsföring framförallt betonar att de har en verksamhet inriktad mot konferenser, fester och bröllop. Dessa anläggningar ägs vanligen av bolag eller familjer, är ofta fränstyckade från jorden, och möblerade med inköpta möbler. Exempel på detta är Karlslund i Närke och Bjärka-Säby i Östergötland.
2. Privatägda herrgårdar som har konferensverksamhet som en del av affärsverksamheten, vid sidan av jord, skog, jakt och uthyrning, och som använder huvudbyggnaden, eller delar av den, som konferenslokal eller erbjuder sig att visa huvudbyggnaden för gäster eller grupper. Exempel på detta är Ellinge och Trollenäs i Skåne och Tistad i Södermanland.
3. Privatägda herrgårdar som har kulturell verksamhet som en del av affärsverksamheten, till exempel konsthall, och där huvudbyggnaden främst används som utställningslokal. Exempel är Gunillaberg i Småland.
4. Offentligt ägda herrgårdar som har kulturell verksamhet och där huvudbyggnaden främst används som utställningslokal. Exempel är Tomarp och Katrinetorp i Skåne och Sävstaholm i Södermanland.
5. Privatägda herrgårdar som har kulturell verksamhet som en del av affärsverksamheten, till exempel konsthall eller bilmuseum, vid sidan av jord, skog, jakt och uthyrning, men som inte visar huvudbyggnaden. Exempel är Vanås i Skåne och Eriksberg och Sparreholm i Södermanland.
6. Privatägda herrgårdar som tillfälligtvis visar huvudbyggnaden för grupper, men där dessa visningar inte är en central del av verksamheten och inte heller marknadsförs aktivt på turisthemsidor och sociala medier. Exempel Casimirsborg i Småland och Fullerö i Västmanland.

201 <https://icom-demhist.org>

202 Young 2017 s 14–17.

203 Kanawati 2006 s. 2.

Utifrån denna definition har jag lyckats identifiera 69 idag aktiva herrgårdsmuseer i Sverige, inklusive de kungliga slotten. Det kan givetvis ha funnits anläggningar som historiskt sett varit museer, men som är stängda idag.

Metod

Det finns i nuläget ingen statlig myndighet i Sverige med specifikt ansvar för slotten och herrgårdarna som kulturarv, inte heller någon organisation eller nätverk som samordnar museiverksamhet på slott och herrgårdar. Ansvaret är istället spritt mellan en rad olika myndigheter och aktörer på statlig och regional nivå, bland dem Riksantikvarieämbetet, Nationalmuseet, Nordiska museet, Länsstyrelser, Länsmuseum och kommuner. Frågor som rör kulturarvet slott och herrgårdar hanteras även i en rad organisationer och föreningar såsom Jordägarförbundet, Kulturmiljöfrämjandet och Svenskt kulturarv.

Det finns med andra ord inga register eller förteckningar över vilka slott och herrgårdar som har museiverksamhet. Jag har istället valt att använda www.google.se där jag har sökt på "herrgård, museum", "slott, museum", "herrgård, visningar" och "slott, visningar", samt använt de olika landskapens och länens marknadsföringshemsidor av typen VisitSkåne (<https://visitskane.com/sv>), Visit Värmland (<https://www.visit-varmland.se/sv>) och Visit Roslagen (<https://www.roslagen.se/>). På Föreningen Svenskt Kulturarvs hemsida (<https://www.svensktkulturarv.se/>), som marknadsför sevärdheter inom kulturarvsområdet, har jag sökt på "slott / herrgårdar. Jag har vidare kontaktat antikvarier och museitjänstemän och bitt dem ge information om herrgårdsmuseer de känner till. På detta sätt har jag hittat information om 69 anläggningar. Detta hindrar inte att det kan finnas enstaka anläggningar vid sidan av de här funna och det kan också naturligtvis ha existerat herrgårdar med museiverksamhet, som idag har upphört med verksamheten.

Som synes ligger i princip alla i södra Sverige som av geologiska, geografiska, ekonomiska och politiska skäl varit det område i Sverige där eliten haft sin hemvist. Det är också här som de flesta städer ligger och huvuddelen av befolkningen bor, vilket sannolikt är en förutsättning för de som äger och driver museiherrgårdar. De tre museiherrgårdar som ligger i norra delen av Sverige, i Dalarna och i Ångermanland, är även de belägna i eller nära städer. Uppland har störst andel herrgårdsmuseer genom att de kungliga slotten ligger i trakten kring Stockholm, därefter kommer de klassiska "herrgårdslandskapen" Skåne, Södermanland, Östergötland och Västergötland. Fyra av dem är flyttade till friluftsmuseer.

Jämfört med Storbritannien är antalet herrgårdsmuseer få. Om man får tro Mandlers siffror är omkring 16 procent av herrgårdarna öppna för allmänheten i Storbritannien. Motsvarande siffra i Sverige är cirka två procent (69 av omkring 3700). Tänkbara orsaker är att herrgårdarna här aldrig blivit en nationell symbol, att det finns relativt få större herrgårdar med stora samlingar som kan locka besökare, att befolkningstätheten är låg samt att vi har förhållandevis få turister (se längre fram). Läggs därtill det faktum att vi sedan 1930-talet har haft en konjunkturutjämnande politik med subsidier som bidragit till att upprätthålla en rimlig lönsamhet i jordbruket, med följden att ägarna inte har behövt nyttja huvudbyggnader och parker som intäktskälla.

Tabell 3:1: De 69 anläggningarna med dess nuvarande ägare.

Namn	Landskap	Ägare idag	Kommentar
GÖTALAND			
Bosjökloster	Skåne	Grevliga familjen Bonde	
Christinehov	Skåne	Grevliga familjen Piper	
Fredriksdal	Skåne	Helsingborgs stad	
Glimmingehus	Skåne	Statens Fastighetsverk	
Hovdala	Skåne	Statens Fastighetsverk	
Katrinetorp landeri	Skåne	Malmö stad	
Krapperup	Skåne	Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen	
Skarhult	Skåne	Friherrliga familjen von Schwerin	
Sofiero slott	Skåne	Helsingborgs stad	
Svaneholm	Skåne	Svaneholms slotts andelsförening	
Övedskloster	Skåne	Friherrliga familjen Ramel	
Fredriksberg	Småland	Oskarshamns kommun	
Huseby bruk	Småland	Statens Fastighetsverk	
Borgholm	Öland	Statens Fastighetsverk	
Tjolöholm	Halland	Stiftelsen Tjolöholm (Kungsbacka kommun)	
Gunnebo	Västergötland	Mölnåls kommun	
Kråk	Västergötland	Västergötlands länsmuseum	Flyttad till Skara, flyglarna från Götdala gård
Läckö	Västergötland	Statens Fastighetsverk	
Näås	Västergötland	August Abrahamssons stiftelse	
Stola	Västergötland	Stolastiftelsen	
Torpa stenshus	Västergötland	Familjen Zethelius	
Ekenäs slott	Östergötland	Familjen Bergengren	
Ljung	Östergötland	Familjen Waha, Nordenhed	
Löfstad	Östergötland	Riddarhuset	
Vadstena	Östergötland	Statens Fastighetsverk	
Övralid	Östergötland	Stiftelsen Övralid	
SVEALAND			
Olshammar	Närke	Stiftelse	
Stjärnsund	Närke	KVHAA	
Alster	Värmland	Karlstad kommun	
Björkborns herrgård	Värmland	AB Bofors	
Eckstedska gården	Värmland	Värmlands museum	
Geijersgården i Ransäter	Värmland	Geijerska släktföreningen	
Marieberg	Värmland	Karlstad kommun	
Mårbacka	Värmland	Mårbackastiftelsen	

Hallstahammar	Västmanland	Västerås stad	Flyttad till Vallby friluftsmuseum 1928
Strömsholm	Västmanland	Statens Fastighetsverk	
Tidö	Västmanland	Familjen von Schinkel	
Västanfors	Västmanland	Fagersta kommun	
Ängsö	Västmanland	Westmannastiftelsen (Västerås kommun)	
Gripsholm	Södermanland	Statens Fastighetsverk	
Julita	Södermanland	Stiftelsen Nordiska museet	
Lagersberg	Södermanland	Stiftelsen Lagersberg	
Målsåker	Södermanland	Statens Fastighetsverk	
Nynäs	Södermanland	Södermanlands läns landsting	
Svindersvik	Södermanland	Stiftelsen Nordiska museet	
Tullgarn	Södermanland	Statens Fastighetsverk	
Tyresö	Södermanland	Stiftelsen Nordiska museet	
Årsta	Södermanland	Haninge kommun	
Bogesund	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Drottningholm	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Gammel-Gränome	Uppland	Olands hembygdsgille	
Grönsö	Uppland	Grönsö Kulturhistoriska stiftelse	
Gustaf III:s paviljon Haga	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Kina slott	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Linnés Hammarby	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Lövstabruk	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Penningby	Uppland	Familjen Nordström	
Rosendal	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Rosersberg	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Skogaholm	Uppland	Stiftelsen Skansen	Flyttad till Skansen, Uppland 1931, flyglar från Gullaskruv
Skokloster	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Skånelaholm	Uppland	KVHAA	
Ulriksdal	Uppland	Statens Fastighetsverk	
Wiks slott	Uppland	Region Uppsala	
Örbyhus	Uppland	Grevliga familjerna Roquette de Buisson och D'Otrante	
Österbybruk	Uppland	Stiftelsen Österbybruks herrgård	
NORRLAND			
Ornässtugan	Dalarna	Statens Fastighetsverk	
Staberg	Dalarna	Vika-Hosjö hembygdsförening	
Åvike bruk	Ångermanland	Stiftelsen Läns museet Västernorrland	Flyttad till Murbergets friluftsmuseum 1927

4. Herrgårdsmuseernas ägare och drift

Låt oss börja med ägandet av dagens herrgårdsmuseer som i detta fall innebär ägandet av huvudbyggnaden med närmaste omgivning. Som jag skall visa längre fram har omkring en tredjedel av huvudbyggnaderna skilts från jorden genom donationer, köp eller avstyckningar.

Huvuddelen av dagens ägare har innehaft fastigheten under lång tid och var ofta ägare då museerna bildades. Det finns några undantag. Glimmingehus donerades till KVHAA, övergick sedan till RAÄ men ägs idag av Statens Fastighetsverk, Hallstahammar ägdes av Västmanlands Fornminnesförening, idag av Västerås kommun, och Alster i Värmland donerades till Landstinget med ägs sedan 2003 av Karlstad kommun. Flera kommuner har låtit bilda stiftelser eller bolag av gårdarna, men med kommunen som huvudman. Gunnebo i Västergötland ägs till exempel av *Gunnebo Slott och Trädgårdar AB* och sedan 1991 ägs Tjolöholm i Halland av *Stiftelsen Tjolöholm*.

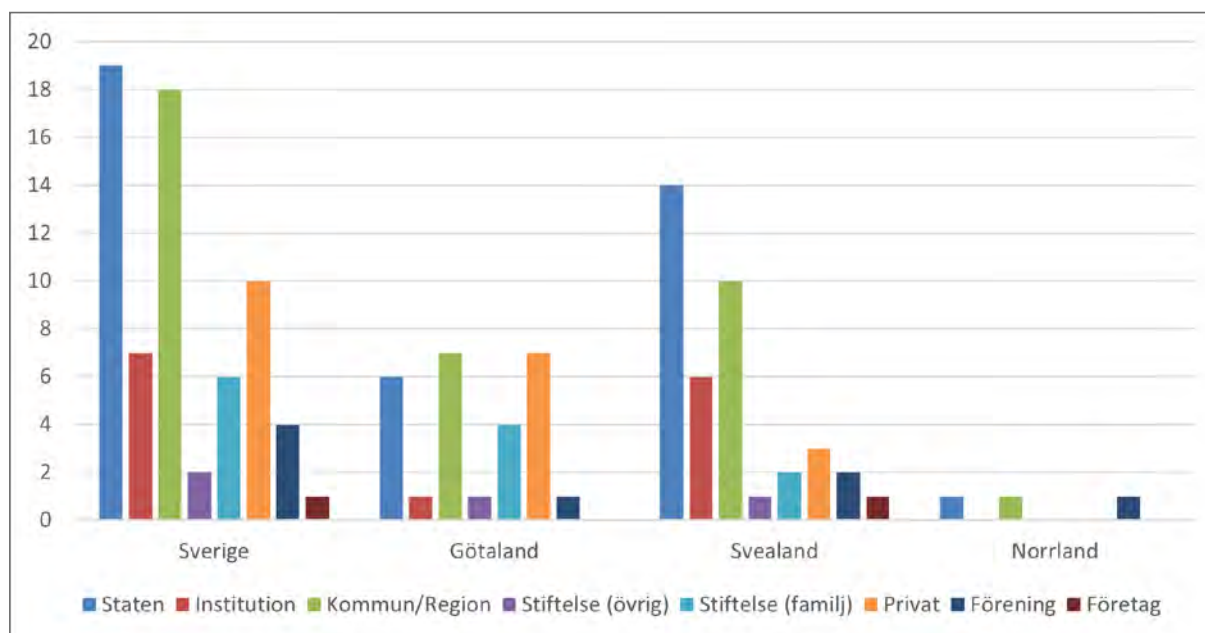
Tabell 4:1: Ägare av herrgårdsmuseer och driftsformerna.

Namn	Landskap	Ägare idag	Drivs av
GÖTALAND			
Bosjökloster	Skåne	Grevliga familjen Bonde	Ägaren
Christinehov	Skåne	Grevliga familjen Piper	Föreningen Christinas Wänner
Fredriksdal	Skåne	Helsingborgs stad	Ägaren
Glimmingehus	Skåne	Statens Fastighetsverk	RAÄ
Hovdala	Skåne	Statens Fastighetsverk	Hässleholms kommun
Katrinetorp landeri	Skåne	Malmö stad	Malmö stad
Krapperup	Skåne	Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen	Ägaren
Skarhult	Skåne	Friherrliga familjen von Schwerin	Ägaren
Sofiero slott	Skåne	Helsingborgs stad	Helsingborg Arena och Scen AB
Svaneholm	Skåne	Svaneholms slots andelsförening	Wemmenhögs härads fornminnes- och hembygdsförening
Övedskloster	Skåne	Friherrliga familjen Ramel	Ägaren
Fredriksberg	Småland	Oskarshamns kommun	Herrgårdsköket
Huseby bruk	Småland	Statens Fastighetsverk	Huseby Bruk AB (Alvesta och Växjö kommuner)
Borgholm	Öland	Statens Fastighetsverk	Borgholms kommun
Tjolöholm	Halland	Stiftelsen Tjolöholm (Kungsbacka kommun)	Ägaren
Gunnebo	Västergötland	Mölnads kommun	Gunnebo Slott och Trädgårdar AB (Mölnads kommun)
Kråk	Västergötland	Västergötlands länsmuseum	Ägaren
Läckö	Västergötland	Statens Fastighetsverk	Stiftelsen Läckö slott
Näås	Västergötland	August Abrahamssons stiftelse	Ägaren
Stola	Västergötland	Stolastiftelsen	Ägaren
Torpa stenhus	Västergötland	Familjen Zethelius	Ägaren
Ekenäs slott	Östergötland	Familjen Bergengren	Ägaren

Ljung	Östergötland	Familjen Waha, Nordenhed	Föreningen Ljungs slotts bevarande
Löfstad	Östergötland	Riddarhuset	Östergötlands länsmuseum
Vadstena	Östergötland	Statens Fastighetsverk	Visit Vadstena och tre andra
Övralid	Östergötland	Stiftelsen Övralid	Ägaren
SVEALAND			
Olshammar	Närke	Stiftelse	Ägaren
Stjärnsund	Närke	KVHAA	Ägaren
Alster	Värmland	Karlstad kommun	Ägaren
Björkborns herrgård	Värmland	AB Bofors	Ägaren
Eckstedska gården	Värmland	Värmlands museum	Ägaren
Geijersgården i Ransäter	Värmland	Geijerska släktföreningen	Ägaren
Marieberg	Värmland	Karlstad kommun	Ägaren
Mårbacka	Värmland	Mårbackastiftelsen	Ägaren
Hallstahammar	Västmanland	Västerås stad	Ägaren
Strömsholm	Västmanland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Tidö	Västmanland	Familjen von Schinkel	Ägaren
Västanfors	Västmanland	Fagersta kommun	Västanfors hembygdsförening
Ängsö	Västmanland	Westmannastiftelsen (Västerås kommun)	Arrendatorn (grevliga familjen Piper)
Gripsholm	Södermanland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Julita	Södermanland	Stiftelsen Nordiska museet	Ägaren
Lagersberg	Södermanland	Stiftelsen Lagersberg	Ägaren
Mälsåker	Södermanland	Statens Fastighetsverk	Föreningen Mälsåkers framtid
Nynäs	Södermanland	Södermanlands läns landsting	Ägaren
Svindersvik	Södermanland	Stiftelsen Nordiska museet	Ägaren
Tullgarn	Södermanland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Tyresö	Södermanland	Stiftelsen Nordiska museet	Ägaren
Årsta	Södermanland	Haninge kommun	Ägaren + Årstasällskapet
Bogesund	Uppland	Statens Fastighetsverk	Bogesund slotts vänförening
Drottningholm	Uppland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Gammel-Gränome	Uppland	Olands hembygds-gille	Ägaren
Grönsö	Uppland	Grönsöo Kulturhistoriska stiftelse	Ägaren
Gustaf III:s paviljon Haga	Uppland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Kina slott	Uppland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Linnés Hammarby	Uppland	Statens Fastighetsverk	Uppsala universitet och Sällskapet Linnés Hammarby
Lövstabruk	Uppland	Statens Fastighetsverk	Stiftelsen Leufsta
Penningby	Uppland	Familjen Nordström	Ägaren
Rosendal	Uppland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Rosersberg	Uppland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna

Skogaholm	Uppland	Stiftelsen Skansen	Ägaren
Skokloster slott	Uppland	Statens Fastighetsverk	Statens historiska museer
Skånelaholm	Uppland	KVHAA	Ägaren
Ulriksdal	Uppland	Statens Fastighetsverk	Kungliga Hovstaterna
Wiks slott	Uppland	Region Uppsala	Ägaren
Örbyhus	Uppland	Grevliga familjerna Roquette de Boisson och D'Otrante	Ägaren
Österbybruk	Uppland	Stiftelsen Österbybruks herrgård	Ägaren
NORRLAND			
Ornässtugan	Dalarna	Statens Fastighetsverk	Borlänge kommun
Staberg	Dalarna	Vika-Hosjö hembygdsförening	Ägaren
Åvike bruk	Ångermanland	Stiftelsen Länsmuseet Västernorrland	Ägaren

Figur 4:1. Ägandet av herrgårdsmuseer 2020 uppdelat på olika ägarkategorier och landsdel.

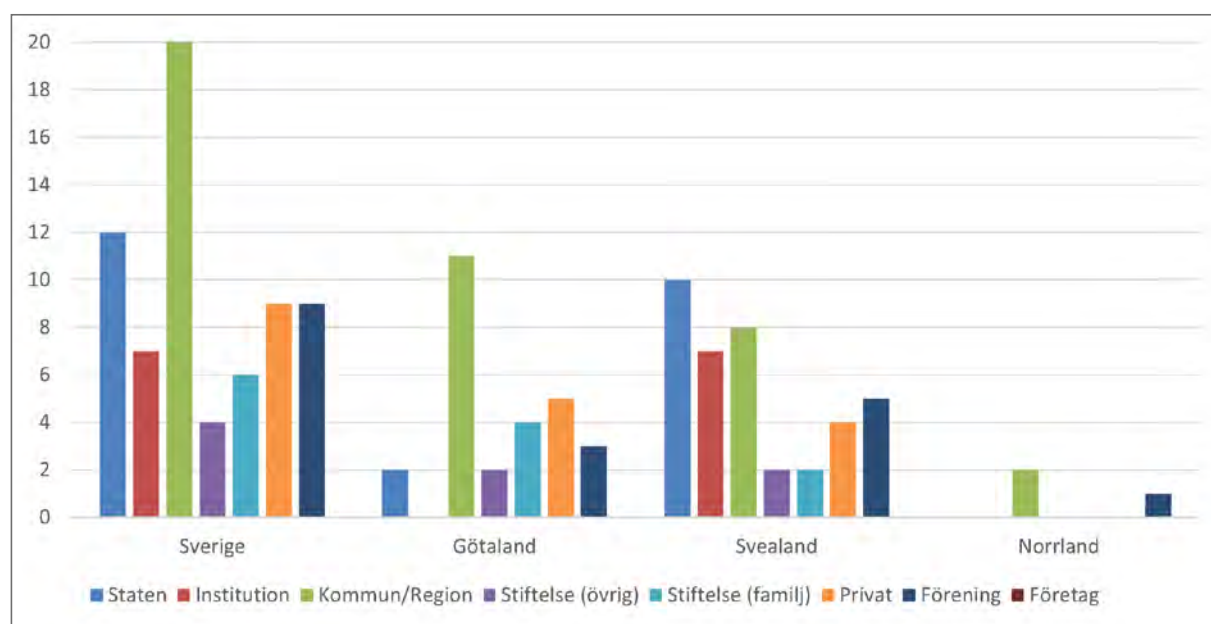
De dominerade ägarna är dels Svenska staten genom Statens Fastighetsverk, som bildades 1993 med syfte att samla det statliga beståndet av kulturfastigheter (19), dels kommuner och Regioner (17). Övriga ägs av Institutioner (t.ex. Nordiska museet, Riddarhuset eller KVHAA) (7), av familjestiftelser (som bildats inom ramen för en familj eller person, t.ex. Mårbackastiftelsen eller Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen) (6), övriga stiftelser (2), föreningar (4), företag (1) eller är privatägda (10). Ägarna av de privata herrgårdsmuseerna utgörs till stor del av högadliga familjer som Bonde, Piper, von Schwerin och Ramel.

I Svealand är staten den största ägaren genom att de kungliga slotten ligger här, tillsammans med kommuner och regioner, och institutioner som Nordiska museet och KVHAA. I Götaland är inslaget större av familjestiftelser och privata anläggningar.

Statens Fastighetsverk är alltså den dominerande ägaren, men driften är vanligen utarrenderad genom avtal med olika aktörer. De kungliga slotten sköts av Kungliga Hovstaterna, som här räknas som en statlig organisation, men ibland i samarbete med andra aktörer. På Rosersberg i Uppland ansvarar Kungliga Hovstaterna för visningsverksamheten medan företaget Rosersbergs Slottshotell AB sköter konferensverksamhet inklusive

restaurang och café. Åtskilliga av SFV:s egendomar är utarrenderade till kommuner/regioner eller föreningar. Borgholm på Öland drivs av Borgholms kommun, som sedan 1935 äger den omkringliggande jorden, Huseby i Småland av Huseby bruk AB, som ägs av Alvesta och Växjö kommuner och Hovdala i Skåne av Hässleholms kommun, som äger jorden. På vissa av SFV:s gårdar sköts driften av för ändamålet bildade stiftelser, på Läckö i Västergötland *Stiftelsen Läckö slott*, sedan 1990, och på Lövestabruk i Uppland *Stiftelsen Leufsta*, sedan 1986. Bogesund i Uppland drivs av *Bogesunds slotts vänförening* och Mälsåker i Södermanland av *Föreningen Mälsåkers framtid*.

Figur 4:2. Driftsansvariga organisationer på herrgårdsmuseerna i Sverige 2020 uppdelat på olika ägarkategorier och landsdelar.

Även kommuner har i flera fall verksamheten utarrenderad till antingen föreningar eller bolag. Årsta i Södermanland, som ägs av Haninge kommun, sköter sedan ett år tillbaka visningsverksamheten i huvudbyggnaden men samarbetar med Årstasällskapet, som sedan 1980-talet har ansvarat för museivårningen ägnad åt Fredrika Bremer. Fredriksberg i Småland ägs av Oskarshamns kommun medan restaurang- och mötesverksamhet sköts av företaget *Herrgårdsköket*. Kommunala stiftelser och bolag som driftsansvariga istället för kommunen direkt blev vanligare under 1980- och 1990-talen.

Även några av de privata herrgårdarna har verksamhet i föreningsform, till exempel Christinehof i Skåne där föreningen *Christinas Wänner* har en omfattande verksamhet och Ljung i Östergötland, där *Föreningen Ljungs slotts bevarande (FLS)* visar byggnaden och ordnar sammankomster.

Köp, konfiskering och donationer

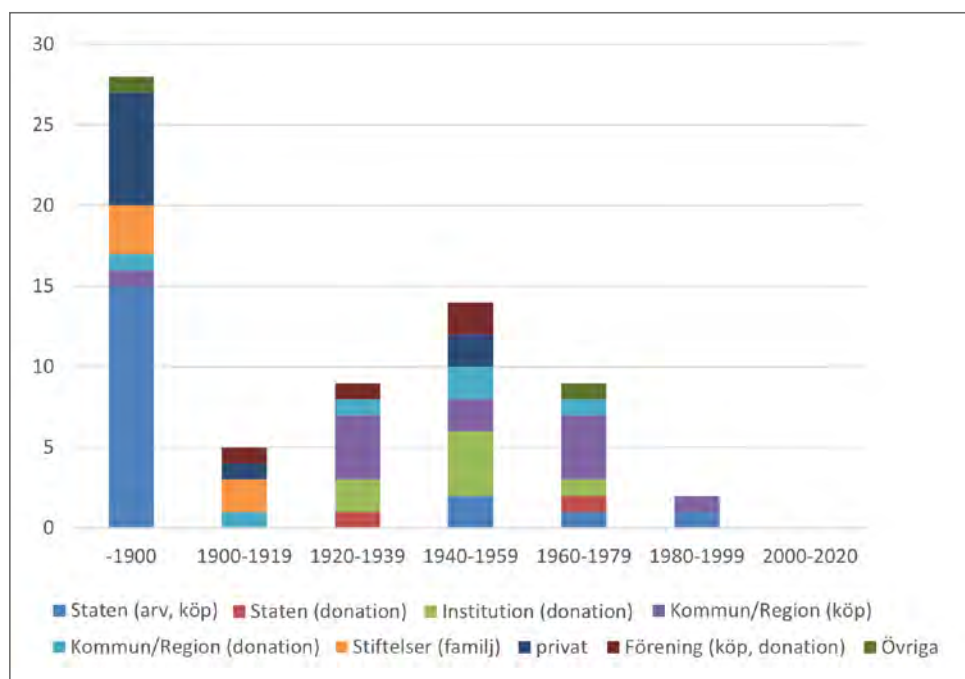
De herrgårdar som blivit museer har tillförts ägarna på olika sätt. Att staten genom SFV är stor ägare av kungliga slott, länsresidens, borgar och andra arkitektoniskt värdefulla anläggningar som är herrgårdsmuseer är inte märkligt, inte heller att förvärvet av dessa ofta ligger långt tillbaka i tiden. Kunga- och länsresidens har innehafts av staten sedan 1500-talet och under 1600-talet och 1700-talet tillfördes staten flera herrgårdar som kom att nyttjas av kungafamiljerna, de som idag benämnes de kungliga slotten.

Hammarby (Linnés Hammarby) i Uppland blev ett besöksmål redan efter Carl von Linnés död 1778. År 1879 inköptes det av staten för att bevaras som museum. I samband med detta återställdes gården till sitt 1700-talsutseende. Jorden förvärvades av Uppsala universitet. Foto: Staffan Claesson.

Flera av herrgårdsmuseerna har emellertid förvärvats av Svenska staten i sen tid. Linnés Hammarby i Uppland inköptes redan 1879 (jorden dock av Uppsala universitet) och Ornässtugan i Dalarna 1897, båda exempel på gårdar förknippade med kända historiska personer av nationell betydelse. Glimmingehus i Skåne tillföll staten 1924 genom en donation av ägaren av Glimminge gård. Under krigsåren på 1940-talet medförde statens ökade behov av militära övningsfält köp av flera herrgårdar, bland andra Hovdala i Skåne, ägt av familjen Ehrenborg. Samma familj fick även sälja gården Kråk i Västergötland för samma ändamål (huvudbyggnaden donerades i samband med detta till Västergötlands museum). Bogesund drogs in till staten 1947 på grund av påstådd vanvård och Mälsåker i Södermanland, en arkitektonisk brandhärjad märkvärdighet, tillföll RAÄ på 1950-talet, sedan 2015 överförd till SFV. 1978 donerade Florence Stephens Huseby bruk i Småland till staten och 1997 övertog SFV ägandet av bebyggelsen i Lövestabruk.

Figur 4:3. Ägare av de herrgårdar som blir herrgårdsmuseer samt tidpunkten för förvärven.

Även de herrgårdsmuseer som är privatägda har i de flesta fall befunnit sig i familjens ägo under lång tid, i princip alla sedan tiden före 1900. Som redan nämnts ägs huvuddelen av dessa egendomar av högadliga familjer och ett par av dem, Christinehof och Övedskloster i Skåne, är fideikommiss. Några få har inköpts i senare tid – Ljung, Mårbacka, Övralid – men ingen efter 1960. Några av dessa har av sina ägare ombildats till stiftelser, här kallade familjestiftelser, som Mårbacka, Övralid, Krapperup, Grönsö, med målet att det skall bevaras för framtiden och visas för allmänheten.

Den kontinuitet som utmärker både de Kungliga slotten och de gårdar som ägs av familjestiftelser eller är i privata händer saknar inte betydelse. Det är anläggningar med särskilda kvalitéer såväl till arkitekturen och inredningar som till historiken. Det har med andra ord haft goda förutsättningar att bedriva en museiverksamhet som attraherar besökare.

De flesta herrgårdsmuseer har emellertid bildats på herrgårdar som tillförts ägarna mellan 1920 och 1979, antingen genom köp eller genom en donation. De växande städernas behov av jord för byggandet av bostäder och industrier är välkänt, men även behovet av grönområden och rekreationsområden ökade i takt med att städerna växte och förtätades. De flesta herrgårdar som på detta sätt kom i kommunal ägo blev inte museer utan dess huvudbyggnader fick andra användningsområden såsom sjukhus, sjukhem eller pensionat.²⁰⁴ Charlottenborg utanför Motala i Östergötland blev t.ex. stadsmuseum.

Mer iögonfallande är de donationer som gjordes särskilt mellan 1920 – 1959, då 11 av de totalt 16 egendomarna donerades. Att många av dessa donerade gårdar blev museer är naturligtvis inte en tillfällighet, eftersom syftet ofta var att gården skulle bevaras för framtiden.

204 Se t.ex. Johansson 1987 s. 333–334.

Tabell 4:4. De herrgårdsmuseer som tillkom på donerade herrgårdar

Namn	Ägarna historiskt (socialgrupp)	Ägare, sista	Förvärv	Social-grupp	År donation	Objekt	Förvärvare
DONERADE (I)							
Fredriksdal	Borgare	änkefru Gisela Trapp	(Köp 1898) arv 1916	Borgare	1918	Godset i sin helhet	Helsingborgs stad
Tyresö	Högadel –1853, Borgare 1853–	markis Claes Lagergren	köp 1892	Högadel (Borgare)	1930	Huvudbyggnaden och park	Stiftelsen Nordiska museet
Löfstad	Högadel	grevinna Emelie Piper	(arv 1400-tal) arv 1902	Högadel	1927, men i praktiken 1940	Godset i sin helhet	Riddarhuset
Julita	Högadel, Borgare 1877–	löjtnant Arthur Bäckström	(Köp 1877) arv 1902	Borgare	1941	Godset i sin helhet	Stiftelsen Nordiska museet
Stjernerund	Högadel, Borgare, Kungar, Borgare 1860–	änkefru Augusta Cassel	(köp 1860) arv 1931	Borgare	1948 (jorden till Uppsala universitet), 1951 (hus)	Huvudbyggnaden och park	KVHAA
Marieberg	Borgare	Läkare Conrad Höök	(köp 1845) arv 1875	Borgare	1896 (jorden), köp av huset	Godset i sin helhet	Karlstad stad (jorden) 1959 (herrgården)
Skånelaholm	Adel –1929	fil dr Herbert Rettig	köp 1929	Borgare	1962	Huvudbyggnaden och park	KVHAA
Huseby	Högadel, Adel, Borgare 1867–	Florence Stephens	(köp 1867) arv 1934	Borgare	1979	Godset i sin helhet	Svenska staten
DONERADE (II)							
Gammel-Gränome	Högadel –1850, Bolag 1850–1945	Lenna bruk AB (akademi-fogde John Ericsson)	köp	Bolag	1945	Huvudbyggnaden och park	Olands hembygdsgille
Glimmingehus	Högadel –1834, Borgare, Adel	agronom Nils Månsson	Köp	Borgare	1924	Huvudbyggnaden	Svenska staten
Hallstahammar	Adel, Borgare, Bolag	Surahammars bruk AB		Bolag	1928	Huvudbyggnaden	Västmanlands fornminnesförening
Skogaholm	Högadel –1841	Bolag	köp 1841	Bolag	1930	Huvudbyggnaden	Skansen
Alster	Adel, Borgare, Bolag 1898–	överläkare Per Clarholm	köp 1928	Borgare	1942	Huvudbyggnaden och park	Landstinget i Värmland
Kråk	Adel	Agronom Jöns Ehrenborg	arv 1921	Adel	1950	Huvudbyggnaden	Västergötlands läns-museum
Österbybruk	Adel, Högadel, Bolag 1876–	Fagersta Bruk AB	köp 1937	Bolag	1969	Huvudbyggnaden och park	Bruno Liljefors stiftelse
Sofiero	Kungar	kung Gustaf VI Adolf	gåva 1905	Kunglig	1973	Huvudbyggnaden och park samt litet jord	Helsingborgs stad

Vad var det då som fick ägarna att donera sina gårdar och vad bestod donationerna av? Vi kan börja med att särskilja donation, där det fanns ett uttalat syfte att gården skulle bevaras för framtiden i så orört skick som möjligt och visas för allmänheten, och de donationer som gjordes av t.ex. huvudbyggnader som skulle användas för museiändamål.

Till den förstnämnda gruppen hör Fredriksdal, Tyresö, Löfstad, Julita, Stjærnsund, Skånelaholm och Huseby. Här hade donatorernas uttalade mål i sina testamenten om att huvudbyggnaderna med inventarier och omgivande jord skulle bevaras för framtiden.²⁰⁵ Ett exempel är Fredriksdal som var hotat av Helsingborgs expansion och ägaren, änkefru Gisela Trapp, med stort intresse av historia och fornminnen, donerade 1918 gården till staden med syftet att jorden skulle delas upp i egnahem och att huvudbyggnaden skulle återställas till 1700-talet. Hon bodde dock kvar i huset till 1939 och först 1969 renoverade huvudbyggnaden. Jorden blev aldrig egnahem eftersom den politiken spelat ut sin roll. Den blev istället bevarad som jordbruk och trädgårdar.²⁰⁶ Löjtnant Arthur Bäckström på Julita hade sedan sitt övertagande av egendomen byggt upp samlingar och lät 1907 lägga grunden till ett friluftsmuseum i parken. Han testamenterade 1931 gården till Nordiska museet som tre år efter hans död, 1944, blev formell ägare. Enligt hans testamente skulle gården "så vidt möjligt bibehållas i oförändrat skick och för kommande släkten gifva en trogen bild, hur en gammal sörmländsk herrgård af betydligare omfång tedde sig under slutet af förra och början af innevarande århundrade".²⁰⁷ Och Skånelaholm lät ägaren Herbert Rettig donera till KVHAA i två omgångar 1959 och 1962, efter att större delen av jorden sålts av, med syfte att det skulle bevaras för framtiden med sina samlingar.²⁰⁸

Dessa donationer har fyra utmärkande drag: 1) De flesta av dem inkluderade jorden. Löfstad, Julita, Stjærnsund och Huseby omfattade alla flera 1000 hektar mark och var storjordbruk. Fredriksdal däremot var en mindre egendom, men belägen i centrala Helsingborg och där donator hade starka önskemål om att bevara ett parti landsbygd i den växande staden. 2) Donatorerna tillhörde med något undantag högborgerliga familjer med stora förmögenheter. Endast Emelie Piper tillhörde högadeln medan markis Lagergren innehade en påvlig markisvärdighet, men kom från en borgerlig familj. I tre fall, Tyresö, Skånelaholm och Stjærnsund valde donatorerna att dela upp egendomen i en mindre del med huvudbyggnad och park, och en större som omfattade godset, och där jorden antingen donerades till annan part, såldes eller behölls i familjen. 3) Flertalet av donatorerna saknade bröstarvingar och valde hellre att donera egendomen för att bli ett minnesmärke över familjen och samtidigt fylla en samhällsfunktion, än att den skulle ärvas av syskon- eller kusinbarn. Och 4), egendomarna som donerades var med ett undantag inköpta i sen tid av donator själv eller donators make eller föräldrar, det vill säga de hade inte ärvts i generationer.

Det borgerliga inslaget är så påfallande att det knappast kan röra sig om en tillfällighet. En tolkning som ligger nära till hands är att det i dessa familjer fanns en önskan att legitimera sin ställning visavi de äldre, ofta adliga familjerna genom att bygga upp stora konst- och antikvitetsamlingar, som utgjorde ramen för det liv som levdes.²⁰⁹ En donation av egendomen till en etablerad institution förhöjde sannolikt deras status än mer, särskilt mot bakgrund av att donationerna offentliggjordes under deras livstid. Undantaget är naturligtvis grevinnan Emelie Piper på Löfstad, vars gård hade ärvts sedan 1400-talet. Att inte fler högadliga personer/familjer återfinns bland donatorer hör sannolikt samman med det som Peter Mandler iakttagit för Storbritannien: adeln är vi denna tid inte särskilt intresserad av att ge bort sin egendom i antikvariska syften. Ätten och jorden hade ännu så pass stor ekonomisk och symbolisk betydelse och skulle stanna i familjen. Emelie Pipers donation stannade dessutom i familjen i en vid bemärkelse genom att den tillföll Riddarhuset.

Den andra gruppen består av huvudbyggnader med eller utan park, som donerades med syfte att bli museibyggnader, men där det inte fanns ett uttalat mål att interiörer skulle bevaras eller att familjens historia skulle beaktas. Dit hör Glimmingehus i Skåne, Alster i Värmland, Gammel-Gränome i Uppland, Marieberg i Värmland.

205 Åsgrim-Berlin 2015 s. 10–16, Widlund 1955 s. 3–14.

206 Åsgrim-Berlin 2015 s. 10–16.

207 Mårdh 2019 s. 387.

208 Franzén 2008 s. 161–163.

209 Arfvidsson-Womack 2019 s. 333–347. Huruvida borgerliga, "nyrika" ägare hade ett större behov än de gamla familjerna att bygga upp samlingar är ännu relativt utforskat. Sannolikt skedde detta byggande av samlingar även i gamla adliga familjer, att döma av uppgifter i många adelsmemoarer.

land, Österbybruk i Uppland och Sofiero i Skåne. Tre av dem, Hallstahammar, Skogaholm och Kråk donerades med syfte att flyttas till friluftsmuseer eller museiområden. Dessa donationer kännetecknas av att de är gårdar med en ännu större brist på ägarkontinuitet än i förra gruppen genom att de antingen var nyinköpta eller ägdes av Aktiebolag och att donationen bestod av en huvudbyggnad med park. Några undantag finns. Kung Gustaf VI Adolfs donation till Helsingborgs stad av Sofiero, som han hade fått i gåva av sin farfar, och Jöns Ehrenborg på Kråks herrgård, vars släktgård hade inköpts av staten för försvarsändamål och där han donerade huvudbyggnaden till Västergötlands museum. Marieberg till exempel, hade ärvts av läkaren Conrad Höök som var barnlös, och när gården ärvdes av hans syster Ebba Treffenberg hittades en lapp med en instruktion om att skogen på Marieberg inte fick huggas ned och att han ville att den skulle doneras till Karlstad stad "emot en betryggande garanti för dess framtida bestånd och vård". Här var det alltså skogen som skulle bevaras i första hand. Även om lappen inte var att anse som ett riktigt testamente valde systern Ebba med make att donera skogen 1896 till Karlstad stad som samma år köpte resten av egendomen.²¹⁰

Med eller utan jord

Att ha tillgång till jord skapar förstås förutsättningar för ett herrgårdsmuseum att kunna ha en bred verksamhet, där mer än bara huvudbyggnaden kan visas. De flesta av herrgårdsmuseerna är också omgivna av större markområden som omfattar betydligt mer än parken och trädgården. Det är egentligen endast de huvudbyggnader som flyttats till ett friluftsmuseum som helt saknar större sammanhängande markområden. För att identifiera skillnaderna i de olika museernas förutsättningar har jag valt att dels klassificera efter storlek i hektar, dels efter arealens användningsområde. Med *jordbruk* menas att det bedrivs jordbruk - konventionellt eller ekologiskt - och skogsbruk, ibland med inslag av kommersiell jakt, golf eller annan affärsverksamhet. *Naturreservat* utgörs av jord som helt eller delvis är naturreservat (Nynäs), eller som uppbär annat liknande skydd, till exempel är ekopark (Christinehof) eller de anläggningar som ligger i Nationalstadsparken i Stockholm (Rosendal, Haga). *Kulturresevat* omfattar skyddade kulturresevat (Linnés Hammarby) samt liknande, till exempel världsarv (Drottningholm, Kina). Med *friluftsområde* avses områden som är avsedda för friluftsliv och rekreation, men som saknar formellt skydd. Bebyggt är områden som är exploaterade och bebyggda med bostäder eller industrier.

Närmare hälften av dem, 31, har idag mer än 100 hektar mark i sin närhet och av dem är det 16 som har en areal på 1000 hektar eller mer, de flesta av dem statliga eller privatägda egendomar (tabell 4:5). Ytterligare 14 har tillgång till större arealer som ägs av en annan part (Marken har annan ägare). Dit hör till exempel Hovdala i Skåne (ägt av SFV), där jorden ägs av Hässleholms kommun, Stjernerund i Närke (KVHAA), där marken innehas av Uppsala universitet och Stola i Västergötland (Stolastiftelsen), där jorden ägs privat.

210 Widlund 1955 s. 13.

Tabell 4.5. Herrgårdsmuseernas tillgång på jord 2020 och dess huvudsakliga användning

	Staten (arv, köp)	Staten (donation)	Institution (donation)	Kommun/ Region (köp)	Kommun/ Region (donation)	Stiftelser (familjer)	Privat	Förening (köp, donation)	Övriga	S:a
1000 HEKTAR ELLER MER										
Jordbruk			2			1	3			6
Naturreservat/ jordbruk	3	1		2		1	1			9
Kulturresevat	1									1
100-999 HEKTAR										
Jordbruk	3					2	4			9
Bebyggd, Naturreservat	2									2
Naturreservat/ jordbruk				1			1			2
Kulturresevat	1			1						2
MINDRE ÄN 99 HEKTAR										
Bebyggd, Naturreservat	1									1
Bebyggd, Friluftsområde			2	3					1	6
Naturreservat	3							1		4
Kulturresevat								1		1
Friluftsområde				1	1					2
MARKEN HAR ANNAN ÄGARE										
Jordbruk	2	1	2	2		1		1		9
Naturreservat/ jordbruk	1									1
Friluftsområde	3				1					4
Friluftsmuseum			1	2	4					7
Okänt						1		1	2	4
Summa	19	2	7	12	6	6	10	4	3	69

Arealuppgifterna från respektive anläggnings hemsida samt Databasen Sveriges Herrgårdar, www.svenskaherrgardar.se.

Svindervik klassad under institution, trots att den köptes och inte donerades. Rosersberg, Rosendal och Kina slott klassade som anläggningar med mindre än 99 hektar jord eftersom de idag främst har parkområden kvar. I naturreservat ingår även Nationalstadsparken samt Christinehofs ekopark, ett skyddat område som ägs av familjen Piper. I kulturresevat ingår även världsarv som Drottningholm.

Hälften av gårdarna omges av jord som är skyddad, antingen som naturreservat (18), kulturresevat (3) eller friluftsområde (12), oavsett om de tillhör staten, kommuner, stiftelser, föreningar eller privat. En förklaring är säkert att herrgårdarnas diversifierade produktion och till delar extensiva produktion, där estetiken spelat roll för skapandet av strandbetesmarker, ekhagar och parker, skapat en god grund för rik biologisk mångfald, som i sin tur lett till bildandet av naturreservat. Det är inte en tillfällighet att det på 11 av gårdarna drivs jordbruk

Krapperup i Skåne ägs av en familjestiftelse, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen, efter en donation av siste ägaren, fideikommissarien Gustaf Gyllenstierna. Slottet och parken visas för allmänheten, men här finns också konsthall, gårdsmuseum och konsertverksamhet. Fotograf: Georg Grundsten.

i naturreservaten. På ytterligare 25 av gårdarna drivs jord- och skogsbruk, inte sällan i kombination med jakt. Även dessa gårdar kan ha höga natur- och kulturvärden, utan att de skyddats formellt.

Kommunernas behov av rekreationsområden har också lett till skapandet av vegetationsområden mellan de tätare bebyggda bostads- och industriområdena, som förutom att de använts som friluftsområden ibland fått utökat skydd. Det är också uppenbart att man i kommunerna har slagit vakt om de herrgårdar som valts ut att bli museer. Endast de nio herrgårdar som ligger i direkt anslutning till stadsgränserna har fått sina marker exploaterade, till exempel Lagersberg i Eskilstuna, Rosersberg och Ulriksdal i Stockholm, Marieberg i Karlstad och Fredriksberg i Oskarshamn. Övriga av stat och kommun ägda herrgårdar har ofta skyddats mot exploatering, trots ibland stadsnära läge, som Fredriksdal i Helsingborg, Gunnebo i Göteborg, Hagapaviljongen i Stockholm.

Vi skall återkomma till jorden och dess betydelse för museiverksamheten längre fram. Det är rimligtvis av betydelse för verksamhetens utformning om man kan använda det omkringliggande landskapet eller inte, och hur stor möjlighet man har att påverka landskapets och bebyggelsens utseende.

Närhet till städer

Slutligen skall vi se närmare på herrgårdsmuseerna geografiska belägenhet i relation till städer, också det av intresse för möjligheten att attrahera besökare. Här har jag valt att mäta avståndet fågelvägen från storstäder (mer än 100 000 invånare) och andra städer (färre än 100 000 invånare). Jag har med andra ord inte tagit hänsyn till vägarnas sträckningar och möjligheten att använda offentliga transporter, utan tanken är att få ett grovt mått på avståndet till urbana områden.

Tabell 4:6. Avståndet till närmaste storstad och mindre stad i relation till typen av förvärv.

	Staten (arv, köp)	Staten (donation)	Institution (donation)	Kommun/ Region (köp)	Kommun/ Region (donation)	Stiftelser (familj)	Privat	Förening (köp, donation)	Övriga	S:a
AVSTÅND STORSTAD										
Mindre än 1 mil	7		3	2	3					15
1-5 mil	4		2	4		2	5	2		18
5-10 mil	5			2		2	4		1	14
10-20 mil	2	2	2	1	2	1	1	1	1	14
20 mil-	1			3	1	1		1	1	8
AVSTÅND STAD										
Mindre än 1 mil	13		6	8	6	3	3	2	1	42
1-5 mil	5	2	1	4		3	7	1	2	25
5-10 mil	1							1		2

Svindervik klassad under institution, trots att den köptes och inte donerades.

I princip alla herrgårdsmuseer ligger nära städer, inom en mil från en stad och upp till fem mil från en storstad med fler än 100 000 invånare. Att så är fallet är inte märkligt, av fyra skäl: 1) historiskt sett har de flesta herrgårdar legat i de mest uppodlade och urbana områdena i riket, 2) kommuner och regioner har i sin expansion köpt upp mark som till stora delar tillhört herrgårdar, 3) de herrgårdar som legat nära eller till och med i städerna har haft störst potential att bedriva publik- och /eller museiverksamhet, och 4) man har medvetet anlagt friluftsmuseer i städerna och valt att flytta dit herrgårdsbbyggnader. De enda herrgårdsmuseer som ligger på litet längre avstånd från både storstäder och städer är några av de som ägs av SFV, av de privatägda och av de som ägs av familjestiftelser. Här är det sannolikt anläggningarnas arkitektur, historia och personhistoria som varit avgörande för museiblivandet, som t.ex. Läckö i Västergötland (spektakulär arkitektur) och Löfstabruk i Uppland (märkvärdig arkitektur och rik historia), Christinehof och Övedskloster i Skåne (arkitekturhistoriskt intressanta högadliga fideikommiss) samt Mårbacka och Geijersgården i Värmland, Övralid i Östergötland och Olshammar i Närke (författarhem). Vi är därmed inne på frågan om när herrgårdsmuserna bildades, av vem, varför och om det finns utmärkande drag hos de herrgårdar som har blivit museer.

Sammanfattning

För att nu sammanfatta detta kapitel så kan vi konstatera att av de 69 herrgårdsmuseerna som har identifierats är en majoritet i antingen statlig, regional eller kommunal ägo. De flesta av dem har antingen befunnit sig i statlig ägo under lång tid, till exempel kungliga slott, eller har köpts in av staten för att skyddas. Kommunernas behov av exploateringsmark men även av friluftsområden har fört med sig uppköp av herrgårdar i närområdet mellan 1920 och 1980, där vissa av huvudbyggnaderna blivit herrgårdsmuseer. I princip alla herrgårdar omges ännu av mycket obebyggd mark eftersom både staten, regioner och kommuner varit måna om att bibehålla herrgårdslandskapet som en resurs för friluftsliv, inte sällan skyddat som naturreservat. I de fall stat eller kommunen endast förvärvat huvudbyggnad med närmaste omgivning verkar myndigheterna ändå månat om att markägarna som gränsar intill behåller landskapet öppet genom jordbruk eller anläggandet av golfbanor. Under perioden 1920 till 1980 gjorde en rad ägare donationer av både huvudbyggnader och jord

(med vissa undantag), antingen till det jag benämner familjestiftelser, stiftelser skapade med syfte att bevara egendomen för all framtid, eller till institutioner såsom akademier eller museistiftelser. En tredje grupp donationer utgörs av gåvor av huvudbyggnader till kommuner eller föreningar med syfte att undvika rivning av en byggnad som sågs som en belastning. De privatägda herrgårdarna är få, men har liksom de statligt ägda herrgårdarna ofta lång ägarkontinuitet i kända adelsfamiljer, vilket i sig gör dem till ett intressant kulturarv. Driften av herrgårdsmuseerna sker till stor del av ägarna, med de statliga herrgårdarna som undantag, som i flera fall arrenderat ut skötseln till föreningar eller kommuner.

Det är dessvärre svårt att se på vilket sätt de svenska herrgårdsmuseerna utmärker sig i ägande och drift jämfört med dem i Storbritannien, Holland, Danmark och Norge eftersom det saknas tillförlitlig jämförbar statistik. Andelen statligt, regionalt och kommunalt ägda museer verkar dock var högt i Sverige, vilket inte ter sig särskilt förvånande mot bakgrund av dels det samhällskontrakt som existerar här, där myndigheter förväntas ha ett stort ansvar för verksamhet mot ett högt skatteuttag, dels att landet är relativt glesbefolkat med förhållandevis liten turism, vilket försvårar för privata aktörer eller föreningar att driva den här typen av anläggningar. I Storbritannien är det inte ovanligt att flera olika aktörer samarbetar. Gårdar som ägs av National Trust kan både ha professionell personal, medlemmar ur den före detta ägarfamiljen och ett stort antal volontärer som sköter allt tillsammans. Sådana samarbeten förekommer i viss mån även här. Ett gott exempel är Hovdala i Skåne som ägs av staten och arrenderas av kommunen, som dock samarbetar med både den förra ägarfamiljen och den lokala hembygdsföreningen.

5. När bildades de och av vem?

Inledningsvis skulle jag vilja återvända till frågan om hur man skall definiera ett herrgårdsmuseum. Kan vi verkligen hävda att det fanns herrgårdsmuseer före 1900-talets ingång? Ja, jag vill nog påstå det för några av de kungliga slotten samt enstaka andra. Som framgick av forskningsöversikten fanns det en form av herrgårdsturism i Sverige under 1800-talet som framförallt inbegrep landskapet och parkerna, men ibland även huvudbyggnaderna. Som Karin Lindvall påpekat rörde det sig om turism för en begränsad krets, ståndspersoner som tillhörde godsägarnas sociala sfär och som kunde avsätta tid och ekonomiska resurser på resande.²¹¹ Dessa visningar är inte att betrakta som en del av en museiverksamhet.

De kungliga anläggningarna Ulriksdal, Gripsholm och Stockholms slott visades under 1700- och 1800-talen. Publiken utgjordes av allt att döma främst av ståndspersoner som under 1800-talet fick sällskap av en medelklass och även arbetare.²¹² Även Rosersberg i Uppland och Tullgarn i Södermanland var besöksmål för ståndspersoner under 1800-talet. I Slottsarkivet finns till exempel besöksliggare från Tullgarn som sträcker sig mellan 1806 och 1833 respektive 1877 och 1880 och som visar att det under framförallt somrarna och höstarna besöktes av adels- och borgarfamiljer. I början av seklet är det ett 30-tal personer med familjer som antecknat sina namn, år 1880 omkring 170. Intressant nog saknar flera av undertecknarna vid det senare årtalet titulatur vilket skulle tyda på att besöksgruppen utvidgats socialt.²¹³ Men hur många som verkligen besökte anläggningarna är svårt att veta. Gripsholm hade midsommardagen 1833 450 besökare, vilket verkar ha ansetts som exceptionellt.²¹⁴ I slutet av 1800-talet kom 1000–1500 personer varje söndag till slottet, vilket uppfattades som ett problem, eftersom det ledde till långa köer.²¹⁵

Bland de privatägda gårdarna måste Skokloster lyftas fram, som visats sedan 1700-talets början och lockade 100-tals turister årligen, även från utlandet, och som marknadsfördes i resehandböcker.²¹⁶ Ornäs, med sin utställning av Gustav Vasas sängkammare med dockor i historiska kläder från år 1758, gör det till ett av de äldsta museerna i Sverige. Ornäs inköptes 1897 av Svenska staten. Linnés Hammarby hade en strid ström av besökare från 1830-talet och framåt. Svenska staten förvärvade 1879 huvudbyggnad med park och jorden av Uppsala universitet. Linneanska stiftelsen bildades som under 1880- och 1890-talen restaurerade byggnaderna och återförde dem till det utseende de hade på Linnés tid.²¹⁷ I båda dessa fall var det den personhistoriska kopplingen mer än gårdarna i sig som lockade.

Jag menar att man kan betrakta flera av dessa nämnda anläggningar som museer redan under 1700- eller 1800-talet. Det fanns en medvetenhet hos ägarna om gårdarnas märkvärdighet, de hölls avsiktligt öppna för en allmänhet och marknadsfördes aktivt i resehandböcker.

211 Lindvall 2004 s. 60.

212 Widén 2009 s. 130–131.

213 Slottsarkivet, Tullgarn D2:1, besöksliggare 1806–1880

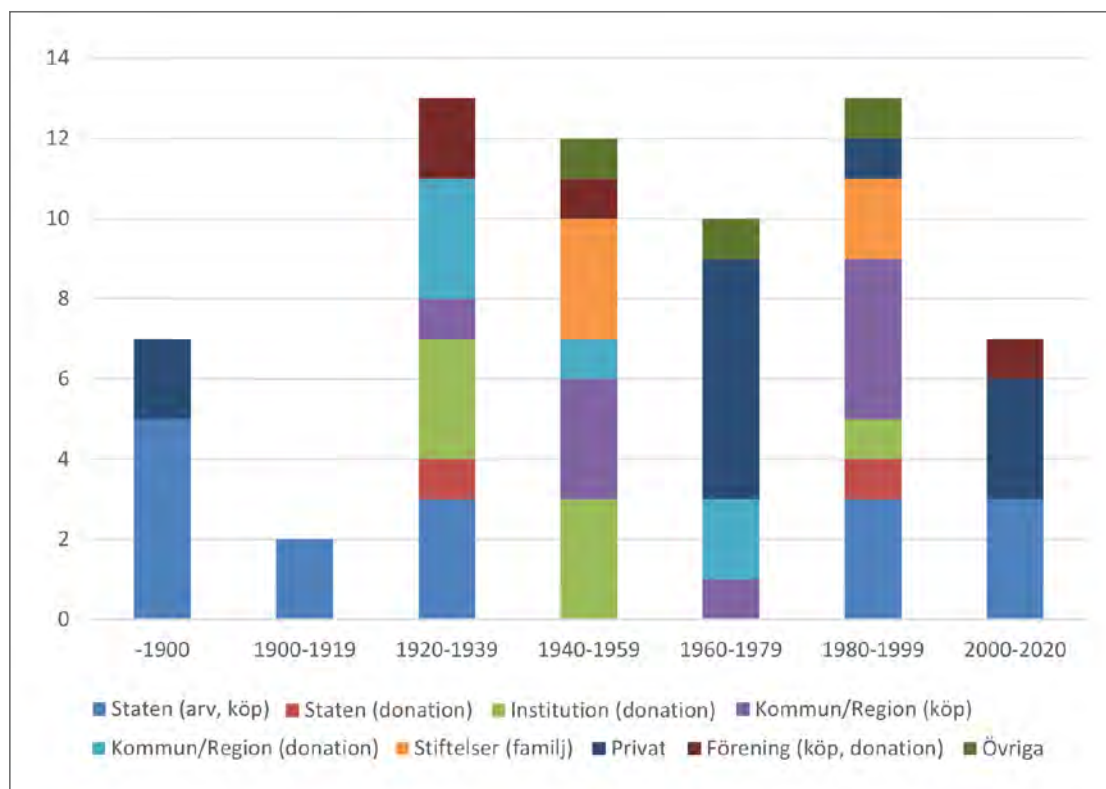
214 Widén 2009 s. 131.

215 Paulsson 2015 s. 24.

216 Perers 2004 s. 278–295.

217 http://linneshammarby.se/wordpress/?page_id=685

Figur. 5:1: Herrgårdsmuseernas öppnade i tid och efter ägarkategori.

Anmärkning: I diagrammet klassificeras öppnandet efter den dåvarande ägaren, inte den nutida. Ängsö, till exempel, började visas på 1960-talet då det var i privat ägo, men tillhör sedan 1971 en kommunal stiftelse.

Huvuddelen av herrgårdsmuseerna i Sverige har dock öppnats perioden efter 1920, precis som i Storbritannien, Holland och Danmark. Sett per 20-årsperiod öppnades omkring 12 museer varje period (figur 4) från 1920 och fram till år 2000. Även om man bryter ned detta i fem-årsperioder, så är det en jämn fördelning över tid, med två till fyra gårdar per femårsperiod. Det går med andra ord inte att urskilja några trender över tid i museibildandet som i Storbritannien, USA, Holland och Danmark, där 1800-talets slut, 1940-talet, 1970-talet och tiden efter 1990 var tydliga uppgångsperioder. En par möjliga förklaringar till detta skulle dels kunna vara det faktum att Sverige inte drabbades av någon förstörelse under krigen, och att därmed inte fanns ett akut behov av att rädda anläggningar, dels att den statliga jordbrukspolitiken med stora subsidier både uppehöll inkomsterna och jämnade ut konjunkturerna, med minskat behov av att öppna för allmänheten.

Däremot kan vi se skillnader över tid när det gäller initiativtagarna. Perioden 1920–1959 kan benämnas ”donationsperioden”, då den karakteriseras av att herrgårdsmuseer bildas på gårdar som donerats till staten, institutioner, kommuner/regioner och föreningar. Ett par stiftelser bildades på initiativ av enskilda såsom Selma Lagerlöf (Mårbacka) och Verner von Heidenstam (Övralid) och August Abrahamsons stiftelse öppnade Nääs som museum. De flesta blev museer relativt kort tid efter donationen eftersom det fanns testamentariska bestämmelser som tydliggjorde syftet med gåvan, nämligen att huset och/eller gården skulle behållas i det skick den hade vid gåvans överlämnande och visas för allmänheten (tabell 5). Det finns emellertid exempel på att det kunde dröja. Fredriksdal i Skåne donerades redan 1918 av ägarinnan Gisela Trapp, som dock valde att bo kvar i huvudbyggnaden fram till 1939. Först 1969 inreddes huvudbyggnaden till museum.²¹⁸

Under perioden 1920–1959 inledde även kommunerna sina köp av jord kring städerna. På de gårdar som köptes in tog det vanligen längre tid innan de blev museer, ibland 20–30 år. Syftet med köpen var inte primärt

218 Åsgrim-Berlin (2015) s. 10-16.

att komma åt huvudbyggnaden utan jorden, men när man väl hade huvudbyggnaden kunde man så småningom göra ett herrgårdsmuseum.

Tabell 5:1: Tid i antal år mellan förvärv och museiblivande, uppdelat på olika kategorier av förvärv.

	Institution (donation)	Kommun/Region (donation)	Kommun/Region (köp)
Antal	7	6	9
1920-1939	1,2	1, 51	5, 7, 60
1940-1959	1, 1, 2, 3	5, 5, 34	3, 27
1960-1979	30	1	7, 20, 30
1980-1999			1

Svindersvik klassad under institution, trots att den köptes och inte donerades.

Perioden 1960–1979 innehöll flera donationer till kommuner men framförallt innebar den att privatägda herrgårdar började öppna upp för allmänheten för första gången. Det var framförallt högadliga gårdar med stor ägarkontinuitet, varav flera var fideikommiss, som började visas, såsom Bosjökloster och Christinehof i Skåne och Tidö och Ängsö i Västmanland. Två relativt nyförvärvade herrgårdar öppnade också upp, Stola i Västergötland, med sin märkvärdiga nyrestaureerade senbarockinteriör, och barockslottet Ekenäs i Östergötland.

Perioden efter 1980 karakteriseras av öppnandet av flera av de statligt och kommunalt ägda herrgårdarna men även av flera privata egendomar. Till dem hör Grönsö i Uppland där ägarfamiljen von Ehrenheim överlät egendomen till en stiftelse och ett aktiebolag, enligt den så kallade Grönsömodellen, som syftar till att skapa en långsiktig lösning på bevarandet av omistliga herrgårdar och på så sätt undvika försäljningar av både jord och inventarier.²¹⁹ De sista årtiondena har relativt få mer renodlade herrgårdsmuseer öppnats. Staten, regioner och kommuner verkar vara mer återhållsamma och försöker istället – precis som de privata ägarna – i första hand satsa på mer kommersiell verksamhet som konferens- och hotellverksamhet i sina anläggningar, som sedan kompletterats med viss visningsverksamhet. Det följer på så sätt trenden i Storbritannien där allt färre herrgårdar öppnats under sista tiden. National Trust har inte tagit emot anläggningar de sista 30 åren och kommuner och stiftelser väljer att sälja ut sina herrgårdar som är för dyra i drift. De omvandlas antingen till hotell eller hamnar i privata händer. Avregleringen av finansmarknaden och globaliseringen har skapat en nyrik klass som gärna manifesterar sig genom att bo på herrgård.²²⁰

Av de statligt ägda herrgårdsmuseerna som öppnat utgörs huvuddelen av de Kungliga slotten, som intar en särställning genom både sin storlek, historia och läge intill Stockholm. Stockholms slott ingår som redan nämnts inte i studien men det går inte att förbigå det eftersom det är centralt för att förstå visningsverksamheten på de övriga Kungliga slotten. Som redan framgått visades slottet under 1800-talet och här fanns sedan 1794 antikmuseet som upphörde i samband med att Nationalmuseum invigdes 1866. I slottet låg mellan 1883 till 1906 också livrustkammaren, grundad 1628, men som dessförinnan flyttat runt till olika lokaler. Det var öppet för allmänheten mellan 1885 och 1906, innan samlingarna flyttades till Nordiska museet 1907.²²¹ I början av 1900-talet visades Festvåningen, Gästvåningen, Konung Oskar II:s våning, Kungen och drottningens våning och Änkedrottningens våning både vardagar och helgdagar, med utsträckta öppettider under perioden maj till september. Biljetter köptes i särskilda automater (bemannade stationer) och slottsbetjänarna guidade i grupper om maximalt 20 personer, med undantag för skolklasser och sällskap.²²²

219 von Ehrenheim 2007.

220 Cornforth 1998 s. 299.

221 <https://livrustkammaren.se/sv/utforska/ett-museum-blir-till>

222 I slottsarkivet finns anslag med bestämmelser för visningsverksamheten från 1909 som verkar vara direkt kopierade på liknande bestämmelser från slottet Karlsruhe i Baden i Tyskland, se Slottsarkivet, Hovmarskalkämbetet, G1:1.

Kungliga slottet i Stockholm är det i särklass mest välbesökta slottet i Sverige med över 900 000 besökare årligen.
Fotograf: Kungliga slotten.

Från 1930-talet och framåt har allt fler delar av slottet öppnats upp och visningsverksamheten utvidgats och stegvis professionaliserats.²²³ År 1936 öppnades ett särskilt Slottsmuseum i källarvalven som visade slottets förhistoria. På 1950-talet visades förutom våningarna även Rikssalen och Slottskapellet och 1958 återöppnades Gustaf III:s antikmuseum.²²⁴ Våningarna visades av särskilda kammarvaktmästare, iförda tjänsteuniform (1958) medan så kallade husknektar, ofta pensionerade poliser, verkar ha skött visningarna av Slottsmuseum, Rikssalen och Slottskapellet (1952). 1965 infördes ett nytt biljettförsäljningssystem för att få bättre kontroll över antalet besökare och även redovisningen. Fram till dess hade våningsvaktmästarna haft en egen biljettförsäljning vid ingången till respektive våning, men nu ersattes detta av en central försäljningsdisk i Yttre Drabantsalen, där biljetter såldes till samtliga våningar. Våningsvaktmästarna skulle nu ta emot och makulera biljetterna.²²⁵

Under 1970-talet lockades allt fler till slottet, bland annat genom att Skattkammaren öppnade år 1970, med riksregalierna, som blev en publiksuccé.²²⁶ 1978 flyttade även Livrustkammaren tillbaka till slottet, efter sin exil på Nordiska museet. Livrustkammaren tillhörde dock inte Kungliga Hovstaterna utan lydde under Myndigheten Livrustkammaren och Skoklosters slott med Stiftelsen Hallwylska museet, sedan 2018 i SHMM. 1976 inrättades en särskild studieavdelning vid Husgerådskammaren med ansvar för visnings- och studieverksamheten, vid Stockholms slott, med undantag för Skattkammaren, som hörde till Ståthållarämbetet. Några år senare överfördes dock Skattkammaren till Husgerådskammaren.²²⁷

År 1995 stängdes Slottsmuseum men i samma lokal invigdes 1999 Museum Tre Kronor.²²⁸ 1990-talet innebar också att studieavdelningen upplöstes och arbetet på Husgerådskammaren delades upp i två avdelningar, en för samlingar och dokumentation och en särskild visningsavdelning. Denna visningsavdelning överfördes

223 Uppgifter om visningsverksamheten på Kungliga slottet från 1909 och framåt har lämnats av Morgan Gerle, chef för visningsverksamheten på Ståthållarämbetet, som samlat spridda belägg i arkiven, för vilket jag är mycket tacksam.

224 https://sv.wikipedia.org/wiki/Gustav_III:s_antikmuseum

225 Slottsarkivet, Hovmarskalkämbetet, G1:1.

226 Slottsarkivet, Ståthållarämbetet, F1:1.

227 Uppgifter från Morgan Gerle, chef för visningsverksamheten, Hovförvaltningen.

228 <https://www.kungahuset.se/download/18.1a6f639212652d9b15a80008407/slottet+som+historisk+scen.pdf>

Tullgarns slott i Södermanland har, trots dess kungliga proveniens, dess intressanta historia och välbevarade interiörer, inte mer än 5000 besökare årligen. Slottsparken lockar däremot långt fler besökare. Fotograf: Kungliga slotten.

sedan 2012 till Ståthållarämbetet. Sedan 2017 lyder all visningsverksamhet inklusive konsertverksamheten under Avdelningen för Publik verksamhet. De sista decennierna har visningsavdelningen arbetat mycket aktivt med att marknadsföra Kungliga Slottet som besöksmål och har även stegvis tagit över visningsverksamheten på de övriga kungliga slotten.²²⁹

Att kungliga slottet stegvis öppnats upp hänger dels samman med det ökade behovet av sevärdheter för en allmänhet och turister, dels med det faktum att det från kungafamiliens sida finns ett behov av att anpassa sina relationer till medborgarna för att på så sätt legitimera sin ställning.²³⁰ En tredje faktor är givetvis den att det var en inkomstbringande verksamhet och därför viktig för underhållet av byggnader och samlingar. Besöksstatistiken talar sitt tydliga språk: Mellan 1955 och 1970 hade slottet mellan 95 000 och 125 000 besökare årligen, därefter steg det snabbt. I mitten av 1970-talet hade man 150 000, i mitten av 1980-talet omkring 250 000 och år 2000 omkring 450 000. Idag är det över 900 000 som besöker slottet årligen. Även de övriga kungliga slotten har sett över lång tid stigande besöksiffror och allt fler har öppnats med både visningar och utställningar. Ulriksdal återöppnade 1986, Strömsholm på 1990-talet och Rosersberg omkring 2010. Idag visas nio av de tio kungliga anläggningarna för allmänheten och de lockade år 2019 totalt 1,2 miljoner besökare. Av dessa är det framförallt Drottningholm som drar turister, 190 000.²³¹ De flesta har dock betydligt blygsammare besöksiffror. Ulriksdal hade på 1920- och 1930-talen omkring 1000 besökare med en anställd vaktmästare som sålde biljetter och städerskor och tvätterskor om stod för skötseln. Visningarna gav en god vinst årligen.²³² Idag besöks det av omkring 4 500.

229 Uppgifter från Morgan Gerle, chef för visningsverksamheten, Hovförvaltningen.

230 För en analys av kungamaktens legitimering av makten och relationen med medborgarna, se Sandin 2011.

231 Kungliga hovstaterna, verksamhetsberättelse 2019, <https://www.kungahuset.se/download/18.562ced4c1715395d0d27fcd/1587636948302/Verksamhetsberättelsen2019.pdf>

232 Slottsarkivet, Ulriksdal G6:9, strödda räkenskaper 1926–1960.

Jag skall återkomma till frågan om herrgårdsmuseerna som besöksmål längre fram, men det intressanta här är givetvis den ökade populariteten, vilket leder in på frågan vad syftet har varit med museerna.

Herrgårdsmuseet – syfte och mål

Ett köp eller en donation av en herrgård, med eller utan mark, innebar inte nödvändigtvis att huvudbyggnaden skulle få ett musealt ändamål. Ibland var det jorden som var målet, för en utvidgning av staden eller för behovet av friluftsområde, ibland var det huvudbyggnaden, som skulle användas för representation eller för allmänna sammankomster. Ett gott exempel är Oskarshamns stad som 1896 förvärvade Fredriksberg för exploatering och därmed fick byggnader på köpet. Först på 1950-talet erhöll bebyggelsen ett skydd och öppnades upp för allmänheten.²³³

I det följande skall jag diskutera vad det föregivna syftet har varit med att bilda herrgårdsmuseer utifrån ett urval av de verk som publicerats om respektive anläggning. Jag har med andra ord inte haft möjlighet att själv ta del av originalhandlingarna utan avsnittet bygger på andrahandskällor. Artiklarna och böckerna är författade av forskare och museitjänstemän med god kunskap om de olika gårdarna och om deras historiska kontext.

Den periodisering av herrgårdarnas förändrade roll i samhället som Karin Lindvall gjorde utifrån STF:s årsböcker är mycket användbar och som jag kommer att visa finns det en stor överensstämmelse mellan den och resultaten av genomgången här.

Lindvall menar att perioden fram till cirka 1910 karakteriserades av ett intresse för landskapet i första hand, inte arkitekturen, och det bekräftas i några av de donationer som gjordes vid sekelskiftet 1800/1900. Marieberg i Värmland ärvdes 1896 av Ebba Treffenberg, syster till avlidne förre ägaren Conrad Höök. När dödsboet gick igenom hittades en lapp där Conrad hade uttryckt en önskan om att skogen inte fick huggas ned och hans vilja var att den skulle doneras till Karlstad stad "emot en betryggande garanti för dess framtida bestånd och vård". Så skedde också 1896 och samma år köpte Karlstad stad resten av egendomen. Huvudbyggnaden användes till andra ändamål, blanda annat som skola, innan Värmlands fornminnes- och museiförening år 1920 anhöll om att få använda delar av jorden till friluftsmuseum. I samband med det blev huvudbyggnaden museum och möblerades i 1700- och tidig 1800-talsstil.²³⁴ Även i donationsbrevet 1918 som avser Fredriksdal i Skåne var det landskapet som var i fokus, där änkefru Trapp donerade gården med syftet att skydda det från exploatering och att huvudbyggnaden efter hennes död skulle återfå sin 1700-talsstil. Först på 1940-talet kunde staden även överta huvudbyggnaden som på 1960-talet inreddes med möbler från 1700- och tidig 1800-tal.²³⁵

²³³ Lamke 2001.

²³⁴ Widlund 1955 s. 3–14.

²³⁵ Åsgrim-Berlin 2015 s. 10–16.

Lagersberg i Södermanland ägs sedan 1991 av Stiftelsen Lagersberg, genom en donation av ägarfamiljen och Eskilstuna kommun. Foto: Carl Sjölander. Destination Eskilstuna.

I Lindvalls periodisering efterföljdes fokuseringen på landskapet av herrgårdarna som nationella historiska monument, symboler för en värld på väg att gå under, och så skildrades herrgårdarna i STF:s årsböcker fram till 1930-talet. Herrgården som ett kulturarv som minner om en svunnen tid och därför måste bevaras är ett av de vanligaste argumenten vid tillkomsten av herrgårdsmuseer och inte bara under 1900-talets första decennier, utan ända fram till 1990-talet. Särskilt vanligt var argumentet på de gårdar som donerades till en institution, till staten eller till en familjestiftelse. Som redan omtalats var det främst borgerliga personer som donerade gårdar med syftet att de skulle bevaras intakta och visas för en allmänhet. Eftersom de flesta av dessa hem var tillkomna i slutet av 1800-talet innebar detta att hemmen var starkt präglade av det sena 1800-talets blandstilar, men där vissa delar inretts i en klassicistisk stil under 1900-talets första del.

Dit hör Nääs i Västergötland som efter grosshandlare August Abrahamsons död 1898 övergick till August Abrahamsons stiftelse med syftet att ligga till grund för en slöjdskola. Enligt testamentet skulle hela hemmet förbli helt orubbade och inga ändringar har gjorts sedan dess.²³⁶ Grevinnan Emelie Pipers Löfstad i Östergötland donerades efter hennes död 1926 till Riddarhuset och dess inventarier till Östergötlands museum för att bevaras oförändrat som ett "slottshem som hade sammanbragts under ett sekel med dess varierande smak-inriktningar, i vilket flera släktled bött och verkat". Museiverksamheten öppnade dock först 1942, efter att hennes syster disponerat det fram till hennes död 1940.²³⁷ Sjörsund i Närke skulle enligt änkefru Augusta Cassel bevaras intakt när huvudbyggnad med park tillföll KVHAA efter hennes död 1951.²³⁸ Tyresö och Julita, slutligen, tillföll Nordiska museet 1932 respektive 1944 och i testamentena hade både markis Lagergren och löjtnant Bäckström uttryckt viljan att hemmen skulle fungera som dokument över en svunnen epok i den svenska historien. Båda huvudbyggnaderna präglades av sena 1800-talsinredningar, men på Julita hade Bäckström låtit bygga om och anpassa huset i en mer klassicistisk stil, bland annat genom uppförandet av en loggia med glasveranda mot trädgården. I båda husen förstärktes de klassicistiska dragen sedan de kom i museets ägo, på Julita fick t.ex. förstugan tillbaka sitt 1700-talsutseende.²³⁹

²³⁶ Historik och vägledning August Abrahamsons stiftelse s. 11.

²³⁷ Sylvan 2010 s. 6, Meurling 2010 s. 26.

²³⁸ Åman 2001 s. 15.

²³⁹ Carlsson, Rundberg & Womack 2016 s. 9, Arfvidsson-Womack 2019 s. 402–403.

Löfstad i Östergötland donerades av grevinna Emilie Piper till Riddarhuset (jorden) och Östergötlands Museum (inventarierna). Huset disponerades fram till 1942 av hennes syster, men har därefter visats för allmänheten.
Foto: Joackim Johansson

Även de herrgårdar som donerades till institutioner, stat eller familjestiftelser under efterkrigstiden använder liknande argument för bevarandet. Huvudbyggnaden och parken på Skånelaholm tillföll KVHAA 1959 och 1962 med syfte att de skulle bevaras intakta.²⁴⁰ Ägarna till Lagersberg sålde jorden till Eskilstuna kommun 1962 och donerade sedan huvudbyggnaden samt fondmedel 1967 till kommunen, så att det skulle bevaras för framtiden och tillgängliggöras för allmänheten. 1991 fördes både jord och byggnader till Stiftelsen Lagersberg.²⁴¹ Krapperup, fideikommiss i friherrliga ätten Gyllenstierna, blev efter sista fideikommissariens död 1967 en stiftelse med syfte att bevara anläggningen från exploatering.²⁴² Huseby, slutligen, kom genom testamente 1978 efter Florence Stephens till Svenska staten med syfte att den skulle bevaras «till erinran om dem som där bott och verkat och sammanbragt samlingarna».²⁴³ Utöver dessa bilades familjestiftelser efter Selma Lagerlöf på Mårbacka och Verner von Heidenstam på Övralid, som konserverat hemmen.

Det senaste exemplet på ett hem som skall bevaras intakt för all framtid, med argumentet att det är ett unikt kulturarv som representerar en allt mer sällsynt förekommande miljö, och som skall visas för allmänheten, är Grönsö i Uppland. Detta hem uppmärksammades redan på 1920-talet då Nordiska museet dokumenterade hemmet med alla dess inventarier i samarbete med Alice von Ehrenheim. Alice var besjälad av gårdens, familjens och inventariernas historia och arbetade mycket målmedvetet med att dokumentera anläggningen. Här fanns med andra ord en medvetenhet om att gården och familjen representerade en livsstil och en materiell kultur som var på väg att försvinna.²⁴⁴ De yngre generationerna växte upp med kunskapen om att gården var ett unikt tidsdokument och fortsatte kontinuerligt att dokumentera och samla. När Carl Gustaf von Ehrenheim tog över på 1971 hade huvudbyggnaden stått obebodd sedan 1943 och var i behov av en renovering. 1975 gjordes en upprustning där övre våningen blev en mer renodlad museivåning medan den nedre blev bostadsvåning.²⁴⁵ Här skedde med andra ord en viss regissering av huset för att anpassa det till visningar. Den stora frågan var dock hur miljön skulle bevaras för framtiden och undvika en uppdelning av boendet. Före-

²⁴⁰ Franzén 2008 s. 163.

²⁴¹ Nyström, Sterzel & Hackelberg 2016 s. 7 och 21.

²⁴² Stiernstedt, Christensson & Ramsay 1985.

²⁴³ Selling 1984 s. 3, se även Husebyutredningen 1981.

²⁴⁴ Wallin 1952 s. 7–10.

²⁴⁵ von Ehrenheim 2007 s. 7.

bilder fanns bland annat på Mainau och Krapperup, men det var svårt att hitta en modell för en stiftelse som var tillräckligt allmännyttig och där familjen inte skulle få ett alltför stort inflytande. På 1990-talet fann dock familjen en väg framåt. Fastigheten överfördes till Grönsö säteri AB och sedan skapades AB Grönsö museum som äger inventarierna. Nu kunde Grönsö kulturhistoriska stiftelse bildas som skall främja vetenskaplig forskning, och med representanter från RAÄ, Länsstyrelsen och Upplandsmuseet i styrelsen. Familjen och Grönsö kulturhistoriska stiftelse äger Grönsö säteri AB som i sin tur äger AB Grönsö museum. Sedan 1993 visas huset och parken dagligen under sommarhalvåret och café och en utställningslokal har tillkommit.²⁴⁶

Bildtext: Grönsö slott i Uppland ägs sedan 1990-talet av en familjestiftelse i familjen von Ehrenheim. Utöver visningar i slottet finns här en utställningslokal och ett café. På höstarna anordnas en äppelmarknad. Foto: Göran Ulväng.

Gemensamt för alla dessa donerade gårdar är att det var huvudbyggnaderna och parker som skulle skyddas och bevaras medan landskapet knappt omnämns i testamenten. I flera av donationerna ingick omfattande gods men dessa skulle i första hand vara rationellt skötta enheter som skulle ge så hög avkastning som möjligt för att bekosta underhåll och skötsel. Man får då ha i åtanke att herrgårdarnas jordbruk ännu på 1950-talet präglades av en traditionell godsdrift med många anställda. Få av donatorerna kunde väl föreställa sig den snabba rationaliseringen av jordbruket som skulle ske under 1950-, 60- och 70-talen, med dess snabba mekanisering och användandet av bekämpningsmedel och konstgödsel, som skulle förändra landskapet på så många sätt. I testamentet efter friherre Gyllenstierna 1967 betonas dock att stiftelsen skulle värna landskapet mot exploatering. En del av godset hade 1965 blivit naturreservat.²⁴⁷

²⁴⁶ Von Ehrenheim 2007 s. 17–30.

²⁴⁷ Stiernstedt, Christensson & Ramsay 1985.

På såväl Fredriksdal som Marieberg försågs huvudbyggnaderna med inredningar och möbler från 1700-talet och tidigt 1800-tal, när de väl tagits i anspråk för museiverksamhet. Det är naturligtvis inte förvånande mot bakgrund av den gustavianska stilen blev den svenska AHD:n från 1910-talet och framåt, men intressant nog dröjde det innan stilen fick fäste i huvudbyggnaderna på de svenska herrgårdsmuseerna. På många av de donerade gårdarna som enligt testamenten skulle bevaras intakta, dominerade 1800-talets blandstilar. Detta är onekligen intressant ur ett museipedagogiskt perspektiv, eftersom dessa gårdar i praktiken blev "leave as is"-museer redan under 1900-talets första hälft, i en tid då många herrgårdar inklusive herrgårdsmuseer, försågs med klassicistiska inredningar.

Fredriksdal i Skåne donerades till Helsingborgs stad 1918, men fortsatte att bebos av donator fram till 1940-talet. Först på 1960-talet inreddes huvudbyggnaden till museum och fick då en inredning i klassicistisk stil med inspiration från Skogaholm och Gripsholm. på Fotograf: Anna Bank.

Det är först under 1930- till 50-talen som klassicismen fick ett större genomslag vilket sammanfaller i tid då, enligt Lindvall, herrgårdarna började ses som ett etablerat kulturarv. Det genomfördes också mest konsekvent på gårdar som ägdes av museala institutioner och kommuner. De hade i större utsträckning förvärvat herrgårdar genom köp som dels saknade inventarier, dels inte hade några legala krav på bevarande av något slag. Flera av gårdarna var även ansedda att användas för representation. Här kunde man med andra ord renovera och gestalta mer fritt. Som redan nämnts omgestaltades delar av inredningen på både Julita och Tyresö efter att Nordiska museet tagit över dem. Den tredje gården i Nordiska museets ägo, Svindersvik, återställdes till 1700-talets utseende utifrån en bouppteckning från 1787.²⁴⁸

Förebilden var naturligtvis Skogaholm, invigt 1931, som från att den under lång tid hade varit använd som arbetarbostad på bruket, flyttades till Skansen och fick sin fasta inredning framtagna och kompletterad, samt blev möblerad med möbler från främst 1700-talets andra hälft. Den försågs sedan med en flygel från Gullaskrubb och en barockpark. Skansen hade sedan 1910-talet letat efter lämplig herrgård med syftet att visa upp även en högre ståndsmiljö. Skogaholms betydelse för spridandet av den gustavianska stilen kan inte nog

överskattas. Det var en av de första konsekvent genomförda renoveringarna av en herrgård från 1700-talet och inspirerade andra statliga och regionala museer, fornminnesföreningar och hembygdsföreningar, för att inte tala om de 100 000-tals besökare som vandrade genom salarna årligen.²⁴⁹ Skogaholm fick därför snart fler efterföljare som alla syftade till att bevara kulturarvet herrgården och visa upp den förment högklassiga nationella 1700-talsstilen. Renoveringen av Gustaf III:s paviljong på Haga 1937 till 1946 under ledning av Ragnar Hjort, bidrog ytterligare till att befästa stilen nationellt.²⁵⁰

Mest bekant är kanske Gunnebo, vars ägare Hilda Sparre hade börjat visa huset för intresserade och som hon sökte förmå Göteborgs stad att köpa. I slutändan blev det Mölndals stad som förvärvade den 1949, som hade behov av både jorden för viss exploatering, för friluftsliv och av en representationslokal. Byggnaden med omgivning återställdes i 1700-talsstil mellan 1949 och 1952.²⁵¹ Huvudbyggnaden på Kråk i Västergötland donerades av Ehrenborg 1950 och flyttades till Skara där den blev museum och även använt för representationsändamål. Huset inreddes med möbler 1830.²⁵² Gammel-Gränome gård donerades 1945 till Södra

248 Stavenow-Hidemark 1987 s. 14.

249 Edman 2007 s. 241–250, Edman 2008.

250 Edman 2008.

251 Kewenter 2012 s. 82–86.

252 Herrgården Kråk 1954 s. 60–65.

Olands hembygdsförening från Länna bruk, som hade använt den som arbetarbostad med hårt slitage som följd. 1700-talsmiljön återskapades med syfte att bli en fest- och samlingsplats för bygden.²⁵³ Året därpå erhölet 1700- och 1800-talsmöbler som gåva av universitetsbibliotekarien Lundberg.²⁵⁴ Ytterligare ett exempel är Echstedska gården som köptes av Värmlands museum 1939 och restaurerades under 1950-talet, då 1700-talsinteriörerna renodlades.²⁵⁵

Under 1960- och 1970-talen blev herrgårdarna mindre intressanta som besöksmål, enligt Lindvall, och i STF:s årsböcker beskrevs de antingen som ett föråldrat och ganska ointressant fenomen, eller som hem för familjer som nu tvingades anpassa sig till den moderna tidens krav med en rad kompromisser som följd. Som nämnts tidigare karakteriserar perioden även av två tydliga tendenser. Det ena är att privata ägare började öppna upp sina anläggningar i större utsträckning, det andra att kommuner och landstingens behov av friluftsområden blev mer markant.

Några specifika skäl till att privata ägare började visa sina herrgårdar framgår sällan av beskrivningarna av respektive gård, annat än att de uppfattade att det fanns ett växande intresse för att besöka herrgårdar. Hedvig Piper skriver dock i en artikel i *Arte et Marte* 1968 att bakgrunden till att Ängsö öppnades upp var den ökade bilturismen som gjorde det möjligt för familjen att få extra inkomster.²⁵⁶ Den allt sämre ekonomin var med andra ord säkert ett tungt vägande skäl, eftersom den gjorde det allt svårare att sköta och underhålla byggnader och parker, och rationaliseringen av både jord- och skogsbruk i kombination med en eskalerande avflyttning från landsbygden medförde svårigheter att få tag i personal. Sammantaget ledde detta till att gårdarna både började förfalla och avfolkas. Att öppna för visningar blev på så sätt att både få extra inkomster och till att det blev liv och rörelse på gårdarna igen. Det går inte heller att utesluta att vissa ägare öppnade upp för att legitimera sin position i ett samhälle, som allt mer karakteriserades av en radikaliserings och en växande kritik mot överklassen.

Den första privatägda anläggningen med mer storskalig professionell museiverksamhet var Skokloster, som efter att det ärvts av familjen von Essen blev föremål för en omfattande visningsverksamhet och marknadsföring. Redan på 1930-talet inventerades samlingar på nytt och organiserades om, där montrar infördes, och en ny illustrerad vägledning trycktes. Sonen Rutger von Essen, som flyttat in i slottet 1947, lät anställa studenter och ungdomar som guider som medhjälpare till rustmästaren och öppnade ett värdshus i stenhuset bredvid. Von Essen arbetade mycket aktivt med marknadsföringen och lockade turister från både Europa och USA, som kunde ta sig till Skokloster från Stockholm via den snabbgående motorkryssaren "Skokloster". År 1963 öppnade han, efter inspiration från Lord Montague på Beaulieu i Storbritannien, ett bilmuseum, strax därefter en restaurang och 1965 ett hotell med konferensanläggning, en av Sveriges första. På godset fanns även campingplats, båtuthyrning, fiskekort att köpa, och minigolfbana.²⁵⁷

Bosjökloster öppnades 1962 och fick med tiden en bred verksamhet med golfbana, restaurang, konferens.²⁵⁸ Året innan hade Ängsö slagit upp portarna till de då obebodda huvudbyggnaden där familjen Piper visade den berömda Ängsökedjan och även ordnade spökguidningar.²⁵⁹ Tidö, granne till Ängsö, öppnade 1971 och förutom visningar av paradvåningen hade man även inrett ett leksaksmuseum. Museiverksamheten kompletterades med vigslar och bröllopsmiddagar i värdshuset bredvid.²⁶⁰

253 Alinder 1947 s. 193–197.

254 Alinder 1948.

255 Cederlund 1995 s. 8.

256 Piper 1968 s. 4.

257 Perers 2004 296–299.

258 Bosjökloster 2010.

259 Piper 1963 s. 4.

260 Bendz 1971 s. 58.

Ängsö i Västmanland var fideikommiss i ätten Piper och var en av de första privatägda anläggningarna som började visas för allmänheten, redan år 1961. Sedan 1969 ägs hela godset av en kommunal stiftelse, men den forna ägarfamiljen arrenderar egendomen och står för visningsverksamheten. Fotograf: Jan Gustafsson, Ängsö.

Den andra tendensen var kommuners och landstingens behov av frilufts- och rekreationsområden. Ängsö såldes 1971 till Västerås kommun, av arvingarna till den siste fideikommissarien Piper. Redan 1960 hade stora delar av egendomen blivit naturreservat som sedan utvidgats och idag omfattar över 7000 hektar.²⁶¹ Familjen Gripenstedt på Nynäs sålde jorden 1967 till Södermanlands läns landsting, efter att ha haft ekonomiska svårigheter trots en omfattande rationalisering av jordbruket. Ökna naturbruksgymnasiet tog över jordbruket medan en stor del av marken blev naturreservat 1971 och används som friluftsområde. 1984 köptes även huvudbyggnaden med park av landstinget medan inredningen köptes av Nationalmuseum.²⁶² Tjolöholm köptes 1964 av Göteborgs stad.

De sista 40 åren har herrgårdsmuseerna fått en annan karaktär som präglas dels av massturismens krav och förväntningar på sevärdheter, dels de ökade politiska kraven på att kulturarvet skall vara tillgängligt för allmänheten. Den offentliga sektorn har därmed fått ett annat förhållningssätt till kulturarvet, där privata initiativ och kommersiella aktörer bjuds in för att klara av underhåll, skötsel och visningsverksamhet. Detta tar sig olika uttryck beroende på vilken typ av anläggning det rör sig om och syftet ägaren har med den. När Göteborgs kommun år 2001 lät utreda möjligheterna att utvidga verksamheten på Tjolöholm, för att på sätt öka antalet besökare från 300 000 till 400 000 – 500 000 (en mycket hög siffra i en internationell kontext) skulle det främst ske genom ökad konferensverksamhet med inriktning mot affärsturism, verksamhet rikta mot barnfamiljer med temavisningar, hästverksamhet, bättre utställningar och öppnandet av en slottsbod.²⁶³ Vik i Uppland, som ägts av landstinget sedan 1920-talet och är folkhögskola, fick problem att hitta en användning av huset när både elever och administration hade flyttat ut från huvudbyggnaden till moderna byggnader. Den användes ett tag till fester och representation och rustades sedan upp på 1980-talet, då bland annat en restaurang tillkom, med syfte att ordna konferenser. Den kunde dock inte konkurrera med mer moderna konferensanläggningar och idag används det för utbildningar, representation och för visningar.²⁶⁴

De flesta ägare, kommuner, regioner eller staten, månar dock om att utveckla och bredda verksamheten i sina herrgårdsmuseer i samarbeten med andra aktörer, de blir kulturcentrum för en kommun, en region eller för en bredare allmänhet. Detta gäller särskilt herrgårdsmuseer som ligger i eller i närheten av större städer och som därmed har möjlighet att locka stor publik. Kraven på både byggnader, parker, trädgårdar och omgivande landskap har också höjts, och särskilt tydligt är att det gröna kulturarvet har fått betydligt större uppmärksamhet. Autenticitet är nyckelordet och både hus och omgivningar och nästan alla anläggningar har

261 <https://www.lansstyrelsen.se/vastmanland/besoksmal/naturreservat/angso.html>

262 Wachtmeister 2003 s. 6 och 59.

263 Tjolöholm 2001–2010. Strategi- och utvecklingsprogram för Tjolöholms slott och park.

264 Karlsson 2015 135–140.

sedan 1990-talet restaurerats efter moderna principer, där stor hänsyn tas till de olika historiska epokenas tidsskikt och spår. En förutsättning för detta är givetvis att hela kulturmiljösektorn har vidgats och fått högre utbildnings- och kunskapsnivå. En viktig aktör i denna process är Statens Fastighetsverk, som sedan det bildades 1993 har ansvaret för fastighetsbeståndet med höga kulturhistoriska värden, och som äger ett stort antal herrgårdar.

På Gunnebo inleddes på 1990-talet projekt «Gunnebo åter till 1700-talet» med syfte att återskapa 1700-talet i hela anläggningen vilket skedde med bidrag från EU, Länsarbetsnämnd, Mölndals stad, Boverket m.fl. En byggnadshytta anlades och under åren 1996 till 2006 uppfördes två flyglar och en tjänstefolksbostad efter gamla ritningar, staket och balustrader rekonstruerades och en köksträdgård anlades. På så sätt har Gunnebo gått från att vara ett lokalt besöksmål till regional angelägenhet.²⁶⁵ På Hovdala i Skåne har SFV samarbetat med Hässleholms kommun, som äger den omkringliggande marken, familjen Ehrenborg och Västra Göinge hembygdsförening. Hela anläggningen har restaurerats med start 1995 och även moderniserats med bland annat en restaurang. Den erhöll år 2003 Europa Nostras pris.²⁶⁶ Katrinetorp, började rustas upp från och med 1994 då Malmö stad återskapade trädgården och tog fram väggmålningar och takmålningar från empiretiden. Nya verksamheter tillförs hela tiden.²⁶⁷ På Fredriksdal har huvudbyggnaden renoverats igen och på 1990-talet återskapades trädgården.²⁶⁸ På Fredriksberg initierade en utredning 2001 om att återskapa delar av parken och alléerna.²⁶⁹ Glimmingehus genomgick på 1990-talet en omfattande renovering där flyglarna försågs med restaurang, café och nya utställningsrum och en ny parkeringsplats intill, vilket på kort tid fördubblade antalet besökare.²⁷⁰ På Nynäs har regionen sedan slutet av 1980-talet renoverat byggnader, bland annat det gamla orangeriet som blivit kafé och ekonomibyggnaderna som innehåller utställningar, och parken har återställts.²⁷¹ Tyresö renoverades på nytt under åren 1993 till 1997, med syfte att återskapa hemmet som det såg ut i början av 1900-talet och då tillkom även nya attraktioner som restaurang, vandrarhem och café.²⁷²

Med ökad turism och krav på tillgängliggörande av kulturarvet har statliga myndigheter och SFV genom samarbeten kunnat öppna upp allt fler herrgårdar. Mälsåker, som brann 1945 och sedan överläts 1951 till RAÄ och KVHAA, har i två omgångar på 1990-talet och 2000-talet haft en byggnadshytta på plats med syfte att återställa det som det såg ut före branden. Sedan 2015 ägs det av SFV som samarbetar med en förening som sköter visningarna.²⁷³ Även på Bogesund är det en förening som sköter verksamheten. Bogesund har stått oanvänt i många år, men är mycket välbevarat, och målet att använda det försiktigt för att inte skada det mer.²⁷⁴ Fasader-na har återställts till sitt 1800-talsutseende under 2010 till 2012 där en kalkputs har ersatt en cementputs som sattes på i början av 1970-talet.²⁷⁵

Även flera privatägda gårdar har öppnats upp, ibland i samarbeten med föreningar. Det rör sig då om byggnader som stått oanvända och omöblerade under lång tid och som nu skall fyllas med verksamhet. Skälen som anges är snarare en vilja att bevara och tillgängliggöra ett kulturarv, än att det finns ekonomiska motiv. Torpa stenhus i Västergötland användes som magasin i 200 år fram till 1931, då det renoverades. Idag används det dels till bröllop och fester, men också för visningsverksamhet.²⁷⁶ Ljung i Östergötland har använts som förråd eller stått oanvänt sedan 1940-talet. På 1990-talet började ägarna visa huset och 2005 bildades Föreningen Ljungs slotts Bevarande som stegvis renoverat byggnaden och förutom visningar och utställningar även har bröllop.²⁷⁷ Christinehof i Skåne har på samma sätt som Ljungs stått oanvänt i decennier och drivs idag av en förening som har guidade turer och utställningar med mera.²⁷⁸

265 Kewenter 2012 s. 86–89.

266 Kewenter 2009 s. 189–191.

267 Kewenter 2010 s. 176.

268 Åsgrim-Berlin 2015 s. 18–21.

269 Lamke 2001.

270 Edström 1999 s. 140.

271 Wachtmeister 2003 s. 6 och 59.

272 Carlsson, Rundberg & Womack 2016 s. 9.

273 Andersson 2016 s 13–15.

274 Edman 1998 s 34–36.

275 https://sv.wikipedia.org/wiki/bogesunds_slott

276 Eckerholm & Sundelius 2001 s. 77–78.

277 Skoog 2007 s. 67–69.

278 <https://www.christinehofslott.se/christinehof-slott-med-christinas-wanner/christinas-wanner/>

Christinehof i Skåne ingår i det stora Piperska fideikommisset. Föreningen Christinas Wänner driver kulturell verksamhet i slottet med omgivningar.
Foto: Mia Gröndahl.

Avslutningsvis vill jag ge ett exempel på hur synen på ett herrgårds-museum verksamhet och dess roll i samhället förändrats över tid, nämligen Läckö i Västergötland. Läckö uppmärksammades redan vid mitten av 1800-talet såsom en historiskt märkvärdig miljö som borde bevaras, innan det vandaliserades mer. Det fanns förslag att inhysa ett hospital eller fängelse i det men genom artiklar i STF:s årsböcker vid sekelskiftet 1800 / 1900 lockades allt fler besökare till det historiska monumentet och dess omkringliggande landskap. När kommunikationerna förbättrades genom ångbåt och järnväg sökte sig allt fler till borgen. Det var främst den bildade medelklassen som

tog sig dit, som hade både tid och resurser. STF uppmärksammade det återigen i en årsbok 1915 vilket satte fart på turismen. På 1920-talet, när myndigheterna på allvar börjar se hotet mot herrgårdar växa, agerade RAÄ för en renovering, som var genomförd 1945. Under tiden hade en förening bildats som samlade in medel för att möblera upp byggnaden och gjorde utställningar. Efter semesterlagens införande 1938 välde det in besökare på Läckö och föreningen fick öppna ett vandrarhem. Besöksantalet bara växte under 1950- och 1960-talen och vissa år hade man omkring 50 000 besökare. Under den legendariske Gösta Vogel-Rödin utvidgades verksamheten än mer och blev en av de mest välbesökta sevärdheterna i regionen. År 1990 bildades Stiftelsen Läcköinstitutet, idag Läcköstiftelsen.²⁷⁹

Enligt Elfverson och Choulier-Renström, som skrivit om utvecklingen på Läckö, var den omfattande turismen till Läckö med omgivningar inte bara av godo. Den förde med sig mycket biltrafik och nedskräpningen i området var omfattande. Många närboende ansåg att turisterna våldförde sig på anläggningen. De många anpassningar som hade gjorts över åren både i och utanför byggnaden hade lett till ett gytter av parkeringar, kiosker med mera. När SFV tog över ägandet 1994 inleddes ett kvalitetsarbete med syfte att höja kvaliteten genomgående genom att lyfta det autentiska, det genuina och det äkta. Ett omfattande röjningsarbete vidtog där man tog bort störande intryck och renodlade värdena och inledde samarbeten med kommun, länsstyrelse, universitet och bank. På så sätt har man skapat varumärket Läckö som står för kvalitet, kontinuitet och trovärdighet, och detta varumärke används sedan och vårdas av övriga aktörer i området, som driver golfbana, godisfabrik, naturturism, kafé, restaurang, stuguthyrning och camping. I tid sammanföll detta också med ett större historiskt intresse och ökade turistströmmar, men genom att vårda varumärket Läckö har man lyckats öka besöksantalet än mer.²⁸⁰

Elfversons och Choulier-Renströms text är ett gott exempel på den "kommodifiering" av herrgårdsmuseer som har ägt rum de sista 30 åren och som bland annat drivs av Statens Fastighetsverk. Här är vi fjärran från museiprofessionens och akademikernas förhållningssätt präglad av vetenskapligt förhållningssätt och pedagogik. Nyckelorden här är "varumärke", "kvalitetsarbete", "autenticitet", "renodla värden" etcetera, alla hämtade från reklamvärlden. Nödvändiga kanske för att öka besöksantalet och inkomsterna, men nog är det en delvis sorglig utveckling.

279 Elfverson & Choulier-Renström 2008 s. 74–84.

280 Elfverson & Choulier-Renström 2008 s. 28–32.

Julita i Södermanland har karaktären av ett "leave as is"-museum, där huvuddelen av rummen har bevarade interiörer efter siste private ägaren, löjtnant Arthur Bäckström. Foto: Peter Segemark/Nordiska museet.

Vad utmärker ett herrgårdsmuseum

Alla hem med avsikt att visas upp är rekonstruerade. Så fort man fryser tiden måste hemmet registreras för att underlätta för tillgängligheten, förstärka den berättelse som skall presenteras eller avlägsna alltför privata föremål. Att herrgårdsmuseerna har haft olika förutsättningar när det gäller att bygga upp, förvalta och visa samlingarna är uppenbart. De kungliga slotten har till stor del varit fullt möblerade och detsamma gäller de gårdar som donerats med förbehåll att de skall bevaras för framtiden, liksom de flesta privata anläggningar. För att undersöka i vilken mån förutsättningarna skiljt sig åt har jag valt att dela in gårdarna i tre kategorier. Kategorin "Möblerat herrgårdshem, i princip orört sedan museiblivandet" återfinns på gårdar som Rosendal och Grönsö i Uppland, Löfstad i Östergötland och Julita i Södermanland, gårdar som vid museiblivandet var fullt möblerade, men vars samlingar naturligtvis har påverkats av smärre ommöbleringar och restaureringar.²⁸¹ Kategorin "Rekonstruerat herrgårdshem" återfinns på Gunnebo i Västergötland och Fredriksdal i Skåne, där hemmen är helt rekonstruerade, antingen efter en förebild, som på Gunnebo, eller helt fritt, som på Fredriksdal. När Fredriksdal renoverades på 1960-talet gavs den ett tidigt 1800-talsutseende där bottenvåningen fick representera det sena 1700-talet och övervåningen empiren. Alla tillägg från sent 1800-tal skalades bort och interiörerna kopierades från Skogaholm och Gripsholm.²⁸² Kategorin "Herrgård utan möbler/glest möblerat" avser anläggningar som Bogesund och Österbybruk som i princip saknar möblering, eller Lövestabruk i Uppland och Ängsö i Västmanland, där det endast finns enstaka möbler kvar från den tiden det var bebott.

281 Von Ehrenheim 2007 s. 13 – 17, Womack 2019 s. ??.

282 Sträng (2019).

Tabell 5:2: Typ av herrgårdsmuseum, uppdelat på kategorier av ägare.

	Staten (arv, köp)	Staten (donerat)	Institution (donerat)	Kommun /Region (köp)	Kommun/ Region (donerat)	Stiftelser (övrig)	Stiftelse (familj)	Privat	Fören- ing	Före- tag	S:a
Möblerat herrgårdshem, i princip orört sedan museiblivandet	8	1	5	4			5	6			30
Rekonstruerat Herrgårdshem	5		2	6	5	1	1	1	4	1	26
Herrgård utan möbler/glest möblerat	4	1		2		1		1			8
Okänt	2				1			2			5

Svindervik klassad under institution, trots att den köptes och inte donerades.

Resultatet är inte särskilt förvånande (tabell 5:2). Närmare hälften av herrgårdsmuseerna är ”möblerade herrgårdshem” och de återfinns främst i de kungliga slotten, i de donerade gårdarna, i familjestiftelserna och i de privata anläggningarna. Rekonstruerade hem finns främst i gårdar som köpts av eller donerats till kommuner. Få av de donerade gårdarna till kommuner har varit möblerade, men som konstaterats ovan rörde dessa donationer vanligen en avstyckad huvudbyggnad eller en huvudbyggnad som avsågs att flyttas.

Tabell 5:3: Huvudbyggnadernas ålder och andelen byggnadsminnen, uppdelat på kategorier av ägare.

	Staten (arv, köp)	Staten (donerat)	Institution (donerat)	Kommun /Region (köp)	Kommun/ Region (donerat)	Stiftelser (övrig)	Stiftelse (familj)	Privat	Fören- ing	Före- tag	S:a
Före 1650	9	1	2	1			2	7	1		23
1650-1750	6		3	4	1		1	1	3		19
1750-1850	4	1	2	6	4	2	1	2		1	23
1850-				1	1		2				4
Summa	19	2	7	12	6	2	6	10	4	1	69
Byggnads- minnen	19	1	4	6	1	0	6	10	2	0	51
Andel Byggnads- minnen (%)	100	50	57	50	17	0	100	100	50	0	74

Med byggnadsår menas den period då huset fick sin huvudsakliga arkitektur i form av väggar och tak. I de fall en huvudbyggnad byggts om kraftigt och ökats ut, har de lagts i den perioden. Svindervik klassad under institution, trots att den köptes och inte donerades.

De kungliga slotten och de privata gårdarna utmärks också av att de har byggnader av hög ålder, ofta uppförda före 1650 och att de är förklarade Byggnadsminnen (tabell 5:3). Det är inte överraskande när det gäller de kungliga anläggningarna, och kanske inte heller när det gäller de privatägda museerna som, vilket påpekats ovan, till stor del har lång ägarkontinuitet, har högadliga ägare och vars hem är i princip orörda sedan museiblivandet.

Bildtext: Christinehof i Skåne är ett exempel på hur man försöker få liv i en tom byggnad, genom att försöka rekonstruera interiörer och möblera dem. Foto: Mia Gröndahl.

Här skiljer de sig påtagligt åt från nästan alla andra ägare av herrgårdsmuseer, vars gårdar i mycket större utsträckning är yngre, de flesta uppförda under det som vi kan kalla herrgårdsbyggandets guldålder 1750-1850, då agrar revolution och handels- och järnbruenskapital skapade överskott som omsattes i byggenskap.²⁸³ En del av dessa gårdar skapades också av handelsmän nära städerna, vilket delvis förklarar varför några av dem har blivit kommunägda herrgårdsmuseer, såsom Gunnebo i Västergötland, Fredriksdal och Katrinetorp i Skåne. Få av dessa är byggnadsminnesförklarade, men så har de inte heller byggnader av högre ålder, har inte haft någon ägarkontinuitet och har till stor del en rekonstruerad möblering. Att det är så få herrgårdsmuseer med huvudbyggnader uppförda efter 1850 är inte märkligt eftersom nybyggandet av herrgårdar i princip upphörde under 1800-talets andra hälft.²⁸⁴ Bland dem finns Mårbacka i Värmland och Övralid i Östergötland, Tjolöholm i Halland och Sofiero i Skåne.

Representativitet

Avslutningsvis skulle jag vilja ägna några tankar om vad dessa herrgårdsmuseer representerar på en mer övergripande nivå. Kan man säga att de utgör ett representativt tvärsnitt av den svenska herrgården?

Som redan har konstaterats är antalet herrgårdsmuseer få i förhållande till antalet herrgårdar. De sannolika skälen är som redan nämnts att herrgården aldrig blivit en nationell symbol som i andra länder, att det finns få spektakulära anläggningar med stora samlingar som kan locka turister, och att Sverige är ett glesbefolkat land med liten turism. De ekonomiska incitamenten för en ägare att öppna upp för allmänheten är därmed små.

283 Ulväng (2013)

284 Ulväng (2013)

Tabell 5:4. Antalet herrgårdar och herrgårdsmuseer landskapsvis.

Landskap	Antal herrgårdar	Herrgårdsmuseer	Andel i procent
GÖTALAND			
Skåne	320	11	3,4
Blekinge	30	0	0
Småland	660	2	0,3
Halland	80	1	1,2
Öland	10	1	10
Gotland	10	0	0
Bohuslän	50	0	0
Dalsland	60	1	1,7
Västergötland	600	6	1
Östergötland	440	5	1,1
Summa	2260	27	1,2
SVEALAND			
Närke	110	2	1,8
Värmland	200	6	3
Västmanland	170	4	2,4
Södermanland	480	8	1,7
Uppland	520	17	3,2
Summa	1480	37	2,5
NORRLAND			
Dalarna	50	2	4
Gästrikland	30	0	0
Hälsingland	20	0	0
Härjedalen	0	0	0
Medelpad	10	0	0
Jämtland	10	0	0
Ångermanland	20	1	5
Västerbotten	10	0	0
Norrbottn	10	0	0
Lappland	0	0	0
Summa	160	3	1,8

Källa: Databasen Sveriges Herrgårdar, www.svenskaherrgardar.se

Störst antal herrgårdsmuseer finns i Svealand och Götaland, men sett mot bakgrund av antalet herrgårdar som existerat, har faktiskt Götaland relativt få museer. Det här beror på att det både i Småland, Västergötland och Östergötland har funnits ett stort antal mindre herrgårdar, många utplånade sedan länge.

De två procent av herrgårdarna som är herrgårdsmuseer kan dock inte sägas utgöra ett representativt urval. Här har jag valt att jämföra storleken i taxeringsvärde på de herrgårdar som idag är herrgårdsmuseer

med samtliga herrgårdar i vissa landskap år 1883.²⁸⁵ Jag har valt att utesluta de kungliga slotten som generellt sett alla var betydande egendomar, avsevärt större än den genomsnittliga herrgården. Vidare har jag lagt uppgifter om vilka socialgrupper som ägde herrgårdarna procentuellt sett år 1850 samt andelen herrgårdar som var fideikommiss (tabell 5:5).

Tabell 5:5. Jämförelse mellan herrgårdar som idag är herrgårdsmuseer med herrgårdarna i allmänhet, landskapsvis, i mantal och taxeringsvärde.

	Lands.	Taxeringsvärde 1883		Ägarnas sociala bakgrund 1850 (%)					Fideik.
		Belopp	Median	Högadel	Adel	Ofrälse Stp.	Bönder	Övr.	
GÖTALAND									
Bosjökloster	Sk	562 900		X					
Christinehov	Sk	1 793 300		X					X
Fredriksdal	Sk	63 000				X			
Glimmingehus	Sk	470 350				X			
Hovdala	Sk	509 900			X				X
Katrinetorp	Sk	267 400				X			
Krapperup	Sk	2 968 700		X					X
Skarhult	Sk	1 480 500		X					
Svaneholm	Sk	477 200			X				
Övedskloster	Sk	2 601 900		X					X
Landskapet			178 400	56	23	13	2	6	10
Fredriksberg	Sm	291 300			X				
Huseby bruk	Sm	404 100		X					
Landskapet			86 000	29	36	31	2	2	4
Tjolöholm	Ha	160 500	119 000						
Gunnebo	Vg	60 000				X			
Kråk	Vg	40 500			X				
Läckö	Vg	135 000						X	
Näås	Vg	204 000			X				
Stola	Vg	392 500		X					
Torpa	Vg	262 800		X					
Landskapet			92 950	20	31	41	0	8	4
Ekenäs	Ög	188 500		X					
Ljung	Ög	1 001 001		X					X
Löfstad	Ög	399 200		X					
Övralid	Ög	Ej med							
Landskapet			86100	27	25	46	0	4	6

²⁸⁵ Uppgifterna ur Rosenbergs geografiska lexikon av 1882-1883.

SVEALAND									
Olshammar	Nä	255 000			X				
Skogaholm	Nä	320 000			X				
Stjärnsund	Nä	560 300		Kung					
Landskapet			134 700						
Alster	Värml.	166 300				X			
Björkborn	Värml.	Ej med			X				
Eckstedska gården	Värml.	Ej med					X		
Geijersgården	Värml.	295 400				X			
Marieberg	Värml.	Ej med							
Mårbacka	Värml.	Ej med				X			
Landskapet			95 900	0	27	70	3	0	3
Hallstahammar	Vml	351 700			X				
Tidö	Vml	187 700			X				
Västanfors	Vml	250 800			X				
Ängsö	Vml	460 900		X					X
Landskapet			105 400						
Julita	Sö	499 700		X					
Lagersberg	Sö	68 000				X			
Mälsåker	Sö	689 380		X					
Nynäs	Sö	382 900		X					
Svindersvik	Sö	Ej med				X			
Tyresö	Sö	546 500				X			
Landskapet			110 000						
Bogesund	Upl	300 000		X					X
Gammel-Gränome	Upl	Ej med		X					
Grönsö	Upl	252 500			X				
Linnés Hammarby	Upl	45 500			X				
Lövstabruk	Upl	1 452 100		X					X
Penningby	Upl	149 200				X			
Skokloster	Upl	379 000		X					X
Skånelaholm	Upl	197 000			X				
Vik	Upl	564 300		X					
Örbyhus	Upl	1 015 200		X					
Landskapet			90 000	45	21	27	1	6	13

NORRLAND									
Ornässtugan	Dal.	70 000							
Staberg	Dal.	44 800							
Landskapet			166 557						
Åvike bruk	Ång.	91 000	145 750						

Taxeringsvärdet 1883 enligt Rosenberg 1883. Ägarnas sociala tillhörighet 1850 i respektive landskap enligt Ulväng 2019, Herrgårdar med Fideikommiss-natur 1850 enligt Databasen Sveriges Herrgårdar.

Ytterst få av herrgårdsmuseerna kan sägas representera den vanliga svenska herrgården. Det typiska museet utgörs istället av ett högadligt eller borgerligt storgods, inte sällan ett fideikommiss. Endast Fredriksdal i Skåne, Gunnebo och Kråk i Västergötland, Lagersberg och Svindersvik i Södermanland, Hammarby i Uppland, Staberg i Dalarna och sannolikt Eckstedtska gården och Marieberg i Värmland är av den typ som var vanligt förekommande på den svenska landsbygden.

Sammanfattning

Vi har i detta avsnitt analyserat uppkomsten av herrgårdsmuseer i tid, av vem, och om det har några utmärkande drag. Förenklat uttryckt kan vi säga att bildandet av herrgårdsmuseer ägt rum mellan 1920 och 2000 och att det har skett på gårdar med olika typer av ägare. De första museerna bildades i en tid med sjunkande lönsamhet i jordbruket och en gammal jordägande elit på reträtt, men där det fanns ett behov i den unga demokratin Sverige av en nationell sammanhållning och skapandet av en gemensam identitet. Herrgårdarna började betraktas som en del av det nationella kulturarvet med höga estetiska värden, som kunde fungera som förebild och inspiration. Under efterkrigstiden har herrgårdsmuseerna givetvis varit en del av en bildningstradition, men har även bildats utifrån ökade krav på rekreation för en befolkning med ökade resurser och fritid. De sista decenniernas massturism med starka kommersiella inslag har gjort herrgårdsmuseerna till sevärdheter och upplevelser.

Tabell 5.6: Schematisk modell över herrgårdsmuseernas uppkomst och förutsättningar, efter ägarkategorier.

	Staten (arv, köp)	Institution (donerat)	Kommun/ Region (köp)	Kommun/ Region (donerat)	Stiftelse (familj)	Privat	Förening
Förvärvat	-1900	1920-1959	1920-1979	1920-1959	-1920	-1900	1920-1959
Bildat	-1939 och 1980-	1920-1959	1940-1999	1920-1979	1940-1959	1960-	1920-1959
Jordinnehav	Stort	Delvis	Delvis	Litet	Stort	Stort	Litet
Närhet storstad (mil)	-5	-5	-10	-20	-10	-10	-10
Närhet stad (mil)	-1	-1	-1	-1	-5	-5	-5
Huvudbyggnad (år)	-1750	-1750	1750-1850	1750-1850	-	-1650	-1750
Byggnadsminne (%)	100	57	50	17	100	100	50
Möblering (typ)	Original	Original	Rekonstruerat	Rekonstruerat	Original	Original	Rekonstruerat

En schematisk modell över herrgårdsmuseerna uppkomst och förutsättningar (tabell 5:6) visar ändå på några tydliga trender. De statliga egendomarna och de privatägda utmärker sig genom att ha lång ägarkontinuitet, äldre byggnadsminnesförklarade byggnader med en välbevarad inredning och mycket jord. Vissa av de statliga anläggningarna, de kungliga slotten, har varit visade sedan tidigt 1900-tal, men många av dem blir museer relativt sent, från 1980-talet och framåt, vilket de har gemensamt med de privatägda, som börjar visas från 1960-talet. Här finns sannolikt starka ekonomiska incitament för denna trend: egendomar med stora, gamla hus med högt bevarandevärde är kostsamma att underhålla och där kan en museiverksamhet bidra till intäkter. Vi skall naturligtvis inte underskatta ägarnas vilja att öppna upp. Utifrån ett "social contract"-perspektiv skulle öppnandet av både de kungliga och privata anläggningarna vara ett sätt att legitimera sin ställning i ett samhälle, där den gamla elitens plats inte längre är given. Även de herrgårdar som ägs av familjestiftelser har likheter med de privata, bland annat att de har ägarkontinuitet och byggnadsminnesförklarade hus med bevarade inredningar. De ligger också, liksom de privata, avlägset från städerna.

De herrgårdsmuseer som donerats till institutioner uppvisar stora likheter med de privatägda, med skillnaden att de inte har lång ägarkontinuitet utan inköptes av borgerliga ägare som sedan donerade dem med syftet att de skulle bevaras intakta. Byggnaderna har vanligen inte samma höga ålder och anses inte heller skyddsvärda i samma utsträckning, och samlingarna är sammanbragta i sen tid.

För övriga herrgårdsmuseer gäller att de är antingen köpta eller donerade till en kommun, region eller en förening, har förhållandevis litet jord, att husen är från 1700- eller 1800-talet och att inredningarna är rekonstruerade, vanligen i 1700-talsstil.

En intressant iakttagelse är att många av de svenska herrgårdsmuseerna på grund av de testamentariska bestämmelserna är "tidskaplar" eller "leave as is"-museer och blev det tidigt, redan från tidigt 1900-tal. I Storbritannien var det vanligt att herrgårdar som öppnades genomgick en redigering där man förstärkte stildrag och hängde om samlingarna och först från 1960-talet började "leave as is"-idealet få starkare genomslag.

Liksom i Storbritannien har det de senaste 30 åren blivit allt ovanligare att mer renodlade herrgårdsmuseer öppnas. Förklaringen är säkert den att det är svårt att locka besökare till sådana, samtidigt som kraven på tillgänglighet och service ökat från både myndighetshåll och turister. I Storbritannien har detta lett till en utförsäljning av kommunala och stiftelseägda herrgårdar som omvandlas till hotell eller privatbostäder.²⁸⁶ I Sverige verkar de privata ägarna hellre satsa på konferensverksamhet och upplevelseturism i sina byggnader, där visningar ingår som en del. Denna anpassning till massturism är även tydlig på många av de traditionella herrgårdsmuseerna, särskilt de kommunalt ägda som ligger i storstadsområden, där herrgårdsmuseerna ingår som en del i en bredare satsning på att locka besökare. Den traditionella museiverksamheten blir en del av ett kulturcentrum där det även ingår konsertverksamhet, konferensverksamhet, restaurang, café, butik med mera. Dessa herrgårdsmuseer har i och med detta genomgått omfattande renoveringar där "autenticitet" är nyckelordet och där stor hänsyn tagits till de olika epokenas tidsskikt, men där man också kompletterat och moderniserat anläggningarna för att möta kraven på tillgänglighet och service. Detta är också möjligt på dessa kommunalt ägda gårdar, eftersom de i mindre utsträckning än de flesta andra herrgårdsmuseer är byggnadsminnen och har interiörer som är rekonstruerade.

286 Cornforth 1998 s 297-300.

6. Verksamheten idag

Vi är därmed inne på den verksamhet som bedrivs på museerna idag. Här har jag utgått från museernas hemsidor som analyserades i mars 2020, innan Coronabrottet med dess restriktioner infördes. De flesta av museerna befann sig då i ett läge då de skulle öppna för säsongen och hade börjat marknadsföra årets program och verksamhet.

Analysen har utgått från dels de rubriker som varit upplagda på hemsidorna, till exempel "Utställningar", "Visningar", "Konferens", "Bröllop och högtider", "Mat och boende" och "Utbildning", dels de programpunkter som varit listade under till exempel "På gång" eller "Aktiviteter" (tabell 6:1). Målet har i första hand varit att få grepp om vilken typ av verksamhet som museerna erbjuder och vad man lockar med. Det är naturligtvis inte säkert att hemsidorna visar allt som erbjuds. Utställningar till exempel verkar främst marknadsföras i de fall de förnyats eller visas upp för första gången, medan det kan finnas basutställningar som inte omtalas på hemsidan, men som ändå är en viktig del av besöksupplevelsen. Sammaledes gäller även högtider som till exempel nationaldags- och midsommarfirande, som mycket väl kan finnas som tradition, men som inte nödvändigtvis marknadsförs offentligt.

Bildtext: Guidad tur på Skokloster i Uppland, av guide iförd kläder av 1600-talsmodell. Foto: Erik Lernestål, Skoklosters slott / SHM (CC BY).

Däremot har det inte varit möjligt att kvantifiera verksamheten, det vill säga försöka förstå omfattningen av respektive verksamhet, för det saknas helt enkelt data. Vissa museer erbjuder flera olika tematiska guidningar flera gånger dagligen (Julita, Nynäs), andra visas mer sporadiskt (Stola).

Tabell 6:1. Verksamhet 2020 på herrgårdsmuseerna, efter aktören som driver, i procent av antalet anläggningar.

	Staten	Institution	Kommun /Region	Stiftelser (övrig)	Stiftelse (familj)	Privat	Förening	Företag	Samtliga
Antal anläggningar	13	7	21	4	6	9	9	1	70
FACILITETER									
Kafé	61	86	90	100	67	78	89	100	81
Restaurang	8	14	62	75	17	22			30
Butik	69	29	48	50	33	11	22		40
Konferens/hotell/ vandrarhem	15	29	48	100	17	56	33	100	40
Fester/bröllop	31	14	38	50	17	33	22		30
VERKSAMHET									
Visningar	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Skolverksamhet	38	43	33	50	17	22		100	27
Utställningar	46	14	48	50	50	33	67	100	46
Marknad/kulturvecka	23	29	33	0	33	22	33		27
Konserter/teater/opera	31	0	29	50	17	11	22		23
Verksamhet i landskapet	0	14	33	0	17	0	22		16
Nationaldagsfirande /midsommar	0	29	14	0	17	0	44		14
Föredrag	15	14	10	25			33		13
Kursverksamhet			24	25					9
Filmspelningar				25		11	11		4

Anmärkning: Kommun/region, inklusive kommunala bolag och stiftelser.

Låt oss börja med de faciliteter som ofta är helt nödvändiga idag för att göra upplevelsen bättre. Kaféer förekommer på i princip alla museer och har man inte egen kaffeservering, så finns det ofta i närheten. Flera av de anläggningar som saknar kafé ligger i stadsmiljö med ett kafé eller en restaurang nästgårds. Endast några få av privatägda verkar sakna kafé. Restauranger förekommer mer sparsamt, på omkring en tredjedel, men framförallt på en del av de anläggningar som ägs av kommuner och regioner (Gunnebo, Hovdala, Årsta och Sofiero) samt på de som ägs av Stiftelser (övriga), till exempel Österbybruk, Läckö och Olshammar. Gemensamt för dem är att de flesta av dem är belägna på större avstånd från städer och därför har ett behov av att kunna behålla gästerna genom att servera mat. Flera av dessa kombinerar också restaurangen med konferensverksamhet och/eller hotell. Konferensverksamhet förekommer även på flera av de privatägda herrgårdarna, men utan att man för den skull har en öppen restaurang. Med restaurang- och konferens och/eller hotell finns också möjlighet att ordna fester och bröllop.

När det gäller den mer kulturella verksamheten kan vi konstatera att visningar är det centrala för museerna, vilket ju också är ett av grundkraven i definitionen av ett herrgårdsmuseum. Omkring en tredjedel har särskild skolverksamhet där man erbjuder anpassade visningar och detta är vanligast på de statliga (Gripsholm, Skokloster), kommunal-/regionägda (Hovdala, Fredriksdal), institutionsägda (Julita, Skogaholm) och

Handelsträdgården med café vid Löfstads slott, Östergötland. Foto: Handelsträdgården Löfstad slott Löfstad.

stiftelseägda gårdarna (Läckö). Alla dessa är museer med förhållandevis bred verksamhet och personella resurser, och påfallande många av dem ligger nära städer och därmed skolor. På de privatägda egendomarna eller de som ägs av stiftelser (privata) är barnverksamhet mer sällsynt. Som visades ovan ligger flera av dessa också mer otillgängligt.

Vid sidan av restauranger och caféer är butiker en nödvändighet om man skall locka besökare. Här slottsboden på Gripsholm. Foto: Kungliga Slotten.

I övrigt är verksamheten mer diversifierad. Utställningar finns på omkring hälften av anläggningarna, vilket kan anses förvånande. Sannolikt är de vanligare förekommande än vad hemsidorna anger (se ovan). Vanligast, eller mest marknadsförda, är de på de föreningsdrivna gårdarna vilket kan hänga samman med att man på flera av dessa har en relativt begränsad verksamhet, eftersom de ofta drivs helt ideellt, och att utställningar därför ges stor uppmärksamhet. Utställningar förekommer mer sällan hos de institutionella och privata ägarna, vilket möjligen beror på de mer begränsade ekonomiska och /eller personella resurser som dessa ägare rimligen kan avsätta. Av

de anläggningar som ägs av institutioner är till exempel flera donationer som saknar jord och därmed inkomster till underhåll och drift (till exempel Skånelaholm, Stjersund och Tyresö). De privata ägarna driver i stor utsträckning jordbruk med allt vad det innebär och prioriterar sannolikt visningar framför utställningar.

Detta leder oss in på frågan om ett jordinnehav påverkar verksamheten eller inte. Som redan visats i kapitel 4 har de flesta museiherrgårdar tillgång till jord. Detta gäller särskilt de statliga och de privatägda och är även vanligt förekommande på herrgårdsmuseer som donerats till institutioner eller förvärvats av kommuner och regioner. De enda gårdar som helt saknar jord är de som har flyttats till friluftsmuseer eller sådana som vars huvudbyggnader donerats till en institution eller förening. Liksom i kapitel 4 har jorden indelats efter storlek i hektar och dess huvudsakliga användningsområde, där *jordbruk* är kommersiellt jordbruk, konventionellt eller ekologiskt, och skogsskötsel, med inslag av jakt, golf eller annan affärsverksamhet, *naturreservat* är naturreservat inklusive ekopark, *kulturresevat* är kulturresevat inklusive världsarv, *friluftsområde* är område avsett för friluftsliv och rekreation, men utan formellt skydd, och *bebyggt* är detsamma som exploaterad mark bebyggt med bostäder eller industrier.

Kring Hovdala slott i Skåne har man satt upp informationsskyltar i det naturreservat som ligger i anslutning till slottet, med information om natur- och kulturlandskapets historia. Foto: Lars-Erik Williams, Hässleholms kommun.

Endast 11 av museerna utnyttjar jorden i någon omfattning och det är till övervägande del de som ägs av kommuner eller regioner, samt i någon mån föreningar (tabell 6:2). Skälet är att kommuner och regioner mycket har köpt jord med syfte att tillgängliggöra den för friluftsliv och rekreation. Jorden till dessa museer är också genomgående naturreservat, kulturresevat och friluftsområden och har därmed en infrastruktur för dess vård och skötsel, som kan utnyttjas i museiverksamhet.

Tabell 6:2. Herrgårdsmuseernas tillgång på mark 2020 och dess huvudsakliga användning, efter aktören som driver, samt verksamhet i omgivande landskap.

	Staten	Institution	Kommun /Region	Stiftelser (övrig)	Stiftelse (familj)	Privat	Förening	Övriga	S:a	Antal med verks. i landskapet
1000 HEKTAR ELLER MER										
Jordbruk		1			1	3			5	
Naturreservat/jordbruk	1		1		1	1			4	1 (Kom/Reg)
Kulturresevat	1								1	
Friluftsområde			1						1	1 (Kom/Reg)
100-999 HEKTAR										
Jordbruk	2				2	3			7	
Bebyggt, jordbruk	1								1	
Naturreservat/jordbruk			1			1			2	1 (Kom/Reg)
Kulturresevat		1	1						2	2 (Inst./Förening + Kom/Reg)
MINDRE ÄN 99 HEKTAR										
Bebyggt, Naturreservat	1								1	
Bebyggt, Friluftsområde		2	2						4	
Naturreservat	3						1		4	1 (Förening)
Kulturresevat							1		1	
Friluftsområde			3	1					4	2 (Kom/Reg + Stiftelse)
MARKEN HAR ANNAN ÄGARE										
Jordbruk	2	2	3	2	1		3		13	
Bebyggt/Naturreservat			2						2	
Friluftsområde			2				1		3	2 (Förening + Kom/Reg)
Naturreservat/jordbruk						1	1		2	
Friluftsmuseum		1	5				1		7	1 (Kom/Reg)
Okänt				1	1		1	2	5	
Summa	11	7	21	4	6	9	9	2	69	11

Arealuppgifterna från respektive anläggnings hemsida samt Databasen Sveriges Herrgårdar, www.svenskaherrgardar.se. Svindersvik klassad under institution, trots att den köptes och inte donerades. Rosersberg, Rosendal och Kina slott klassade som anläggningar med mindre än 99 hektar jord eftersom de idag främst har parkområden kvar. I naturreservat ingår även Nationalstatsparken samt Christinehofs ekopark, ett skyddat område som ägs av familjen Piper. I kulturresevat ingår även världsarv som Drottningholm och Staberg.

Parken på Krapperup anlades i slutet av 1800-talet på initiativ av ägarna Nils och Ellen Gyllenstierna, och utformades av trädgårdsmästarna Edvard Gläsel och hans lärjunge Jens Peder Andersen. Parken är en av de mest välskötta i Sverige och lockar ett stort antal besökare varje år. Foto: Georg Grundsten.

Vad består då verksamheten av? Ja, de flesta av dem, såsom på Nynäs, Hovdala och Svaneholm, har byggt system av stigar och vägar genom området med uppsatta skyltar som informerar om det historiska landskapet och dess lämningar. Skyltar kan finnas vid torp, torpgrunder, gravfält, våtmarker och sjöar. På andra, såsom Gunnebo, Fredriksdal och Hammarby, försöker man återskapa ett historiskt landskap och äldre former av jordbruk, för att på så sätt både bygga upp en praktisk kunskap om hur jordbruk och trädgårdsskötsel bedrevs och använda detta som ett pedagogiskt hjälpmedel vid visningarna. På Österbybruk används den unika ännu körbara stångjärnssmedjan vid visningar och en arbetarbostad visas, vid sidan av huvudbyggnaden och parken.

Däremot kan jorden indirekt vara ett komplement till herrgårdens visningsverksamhet. De gårdar som ligger i natur- eller kulturresevat, eller som ägs av institutioner vars verksamhet styrs av testamentariska bestämmelser, har sannolikt bättre förutsättningar att bevara en äldre landskapstyp, än de mer affärsdrivna herrgårdarna. På Julita övervakar Nordiska museet noggrant de forna arrendegårdarna och torpen och ser till att bebyggelsen bevaras så intakt som möjligt, vilket också medför att Julita är kanske Sveriges absolut mest kompletta museala herrgårdsanläggning. Liknande bestämmelser finns på Ängsö, ägt av Westmannastiftelsen och naturresevat, där länsstyrelsen reglerar bebyggelsens utformning i detalj. Nynäs, även det i ett naturresevat, har valt att byggnadsminnesförklara en bondgård på ägorna.

Varför inte fler herrgårdsmuseer har valt att integrera landskapet och jordbruket i museiverksamheten kan till en del bero på testamentariska bestämmelser, där jord och skog i första hand skulle vara en intäktskälla som var frikopplad från den museala verksamheten. Men den främsta anledningen är säkert den att det är mycket kostsamt att använda landskapet. Att bedriva jordbruk med äldre teknologi kräver såväl många man- och hästimmar och utöver detta finns logistikproblemen med att på ett effektivt och säkert sätt föra besökare genom landskapet. Det verkar dock finnas ett samband mellan herrgårdsmuseer och landskapsanvändning å sin sida och höga besökstal å den andra, eller om det förhåller sig tvärtom, att höga besökstal ger utrymme för en ökad implementering av landskapet i verksamheten?

Trädgården på Hammarby (Linnés Hammarby) i Uppland. I foden det kulturlandskap som sköts på 1700-talsvis med gårdesgårdar och beteshagar. Notera stälkanterna runt rabatterna i trädgården, som tillkommit för att underlätta för trädgårdsskötseln, men som samtidigt bidrar till att trädgårdens autenticitet minskar. Ett klassiskt exempel på den konflikt som finns mellan vården av det gröna kulturarvet å sin sida och kulturmiljöerna å den andra. Foto: Dan Pettersson, DP-Bild.

Antal besökare

Att locka besökare är givetvis av central betydelse för ett herrgårdsmuseum, men stor turism medför även stort slitage samt kostnader för guider, städare och restauratörer, säkerhetssystem och försäkringar. Av det skälet måste ägare ibland begränsa antalet besökare i både byggnader och på området.

Avsikten med detta avsnitt var ursprungligen att försöka belysa besökstalens förändring över tid. Det har emellertid inte varit möjligt eftersom sådan statistik sällan finns vare sig sammanställd eller publicerad, och därför krävt ett omfattande arkivarbete. Uppgifter finns från enstaka anläggningar. De kungliga slotten har, som redan nämnts, generellt haft ett stigande antal besökare och har de senaste 30–40 åren mycket medvetet satsat på att marknadsföra dem. På Julita var antalet besökare som störst på 1950-talet då upp emot 70 000 människor kom, varav 40 000 gick på visningar i huvudbyggnaden. Sedan 1960-talet har det legat kring 40 000 på området och 10 000 i huset. Huvudorsaken till nedgången tros vara den ökade konkurrensen, där allt fler svenskar valde att turista utomlands från 1960-talet och framåt.²⁸⁷ Man kan även tänka sig att herrgården som nationell symbol förlorade sin betydelse. Julita var under 1940-talet en samlingsplats för nationell uppslutning med ett mycket populärt festspel som även efter kriget var huvudattraktionen på Julita.²⁸⁸ Sjunkande besökstal är kända även från Mårbacka och Geijersgården, båda två intimt förknippade med nationella storheter, och som drog långt fler besökare under 1950- och 60-talen än idag.²⁸⁹

Studien om besöksantal för år 2019 bygger i första hand på uppgifter som inhämtats via mail från respektive museum. I några fall har det även funnits uppgifter i den statistik som årligen sammanställs av Riksförbundet Sveriges Museer. Svarsfrekvensen har varit relativt god genom att 46 av 69 svarat. Svar saknas framförallt från de privatägda gårdarna och de anläggningar som ägs av kommuner och regioner.

²⁸⁷ Mårdh 2019 s. 396–398.

²⁸⁸ Mårdh 2019 s. 394–396.

²⁸⁹ Mail från Irene Henriksson, Mårbacka 2020-06-12 och från Per Geijer, Geijerska Släktföreningen, 2020-05-27. Geijersgården hade på 1950- och 60-talen upp emot 10 000 besökare, idag 300–400.

TVÅ frågor har ställts: 1) Hur många besökare har ni uppskattningsvis per år på anläggningen i sin helhet (på gården, i parken, i restaurangen/caféet, gårdsmuseet, jakter) och 2) Hur många besökare har ni uppskattningsvis per år i huvudbyggnaden (på visningar/utställningar/konserter). Som synes är frågorna öppna till sin karaktär, men de flesta som har svarat har valt att specificera hur många besökare de har på reguljära visningar eller på konserter. Inte desto mindre måste uppgifterna tolkas med viss försiktighet eftersom de i flera fall bygger på uppskattningar, särskilt antalet besökare till området i sin helhet.

Slotts- och herrgårdsbyggnader har i allmänhet relativt få besökare, sällan mer än 10 000. Det som lockar är istället de omgivande grönområdena, parkerna och odlingslandskapet. Parken på Löfstad slott. Foto: Östergötlands Museum.

Svaret på det första frågan är att drygt hälften av museerna har färre än 10 000 besökare i huvudbyggnaden varje år, varav större delen har färre än 5000 (tabell 6:3). Detta inkluderar aktiviteter som konserter, marknader och även konferensverksamhet, så antalet människor som går guidade turer är långt färre. Bland de som lockar mest besökare hör några av de statligt och kommunalt ägda anläggningarna, såsom Drottningholm, Gripsholm, Skokloster, Gunnebo, Tjolöholm, Fredriksdal och Borgholm.

Tabell 6.3. Antalet besökare på herrgårdsmuseer i Sverige 2019, i huvudbyggnaden respektive området i sin helhet.

Huvudbyggnaden									
	Staten	Institution	Kommun/ Region	Stiftelser (övrig)	Stiftelse (familj)	Privat	Förening	Företag	S:a
0-999			1		1		1		3
1000-4999	4	3	3	1	3		3		17
5000-9999	1	2	3		1		1		8
10000-19999			1	1		1			3
20000-49999	2		3		1	1		1	8
50000-99999	2								2
100000-	1		2						3
Antal	10 av 11	5 av 7	13 av 22	2 av 4	6 av 6	2 av 9	5 av 9	1 av 1	46 av 69
Medelvärde	39587	4300	32200	8300	5900	(15500)	3200	26000	
Median	20351	4000	9500	8300	2900	(15500)	4000	26000	
Området									
0-999					1		1		2
1000-4999		1					1		2
5000-9999			1		1				2
10000-19999		1							1
20000-49999			1	2	1	1	1		6
50000-99999		1	2		1				4
100000-		2	7	1	1	1	1		13
Antal	0 av 11	5 av 7	12 av 22	2 av 4	5 av 6	2 av 9	4 av 9	0 av 1	30 av 69
Medelvärde		88800	153000	121000	69700	(65000)	48600		
Median		74000	120000	31500	40000	(65000)	22100		

Långt fler besöker parkerna och de närmaste omgivningarna. Här är statistiken mer osäker dels på grund av att beräkningarna bygger på uppskattningar, dels för att färre museer valt att lämna uppgifter. Omkring hälften av dem har dock under 50 000 besökare och den andra hälften mer än 50 000, men hela 13 uppger att de har fler än 100 000 besökare årligen. Även här dominerar samma statliga och kommunala anläggningar, men här finns även en del överraskningar. Västansfors i Västmanland har till exempel hela 150 000 besökare, Tyresö 244 000 (mot endast 3000 i huvudbyggnaden), Svindersvik 100 000 (1700) och Hovdala 120 000 (2000).

Det är helt uppenbart att ett stadsnära läge i första hand leder till höga besöksiffror för herrgårdsområdet, medan huvudbyggnaderna vanligen har relativt få besökare. En jämförelse mellan stadens invånarantal (i princip alla museer ligger i eller nära en stad) och antalet besökare i huvudbyggnaden och till området bekräftar detta (tabell 6:4). Ju större staden är, desto fler besökare. Besöksantalet i huvudbyggnaderna däremot påverkas endast i någon mån av läget. Notera dock att denna undersökning inte tar hänsyn till kommunikationslederna, om det finns bra vägar, järnväg eller tunnelbana.

Tabell 6:4. Antal besökare i huvudbyggnad respektive herrgårdsområdet i relation till stadens storlek.

Stadens storlek	Huvudbyggnaden			Området		
	Medel	Median	Antal	Medel	Median	Antal
0-19 999	18800	5600	9 av 19	46100	35000	6 av 19
20 000-49 999	17100	4400	13 av 15	78000	45000	10 av 15
50 000-99 999	9600	6500	5 av 8	68000	57000	4 av 8
100 000-199 999	31600	8400	6 av 13	98300	100000	7 av 13
200 000-999 999	20200	9500	3 av 4	317000	250000	3 av 4
1 000 000-	29732	2998	8 av 9	(172000)	(172000)	2 av 10

Att ett stadsnära läge inte alls innebär höga besökssiffror till huvudbyggnaderna är inte minst tydligt i den statistik som rör de kungliga slotten (tabell 6:5). Stockholms slott och Drottningholm, båda kungliga bostäder, lockar flest och Gripsholm med sin porträttsamling och en spektakulär arkitektur.

Tabell 6:5. Besöksantal i huvudbyggnaderna på de kungliga slotten 2019.

Slott	Besökare
Gustaf III:s paviljong Haga	1199
Rosendal	2896
Rosersberg	3966
Ulriksdal	4536
Tullgarn	5170
Kina slott	36166
Gripsholm	60838
Drottningholm	187108
Stockholms slott	922447

Även vid en utblick i landet i sin helhet är det påtagligt att det finns andra skäl till stora turistströmmar än närheten till en stad (tabell 6:6). På topplistan över de huvudbyggnader som har flest besökare ligger ett par av de kungliga slotten, samt stadsnära egendomar som Tjolöholm och Fredriksdal, men här återfinns även Borgholm och Glimmingehus. Sett till besökare till området finns även här museer belägna utanför städer, till exempel Läckö (300 000 besökare) och Näs (250 000).

Tabell 6:6. Besöksantal på de mest besökta herrgårdsmuseerna 2019.

Herrgård	Område	Ägare	Driften	Typ	Besökare
Huvudbyggnaden					
Drottningholm	Svealand	Statlig	Statlig	Möblerat herrgårdshem	187108
Borgholm	Götaland	Statlig	Kommun,Region	Herrgård utan möbler	125000
Fredriksdal	Götaland	Kommun,Region	Kommun,Region	Rekonstruerat herrgårdshem	124000
Gripsholm	Svealand	Statlig	Statlig	Möblerat herrgårdshem	60838
Glimmingehus	Götaland	Statlig	Statlig	Herrgård utan möbler	50000
Tjolöholm	Götaland	Kommun,Region	Kommun,Region	Möblerat herrgårdshem	45000
Området					
Drottningholm	Svealand	Statlig	Statlig	Möblerat herrgårdshem	Sannolikt över 1 000 000
Gunnebo	Götaland	Kommun,Region	Kommun,Region	Rekonstruerat herrgårdshem	450000
Läckö	Götaland	Statlig	Stiftelse (övrig)	Rekonstruerat herrgårdshem	300000
Tjolöholm	Götaland	Kommun,Region	Kommun,Region	Möblerat herrgårdshem	250000
Näås	Götaland	Stiftelse (familj)	Stiftelse (familj)	Möblerat herrgårdshem	250000
Tyresö	Svealand	Institution (museum)	Institution (museum)	Möblerat herrgårdshem	244000
Sofiero	Götaland	Kommun,Region	Kommun,Region	Rekonstruerat herrgårdshem	227000

För att nu sammanfatta detta kapitel så är det uppenbart att de flesta ägare av herrgårdsmuseer har valt att satsa på en bred verksamhet för att attrahera stora grupper av besökare. Mest omfattande verksamhet finns på de statligt och kommunalt ägda museerna, som förutom att de ofta ligger i stadsnära lägen även har ett uppdrag att de skall vara tillgängliga för allmänheten. Förutom visningar av huvudbyggnad och park finns även restaurang, kafé, barnaktiviteter (temavisningar, lekparker etc.), specialvisningar, rådgivning och kursverksamhet samt ett varierat landskap som lockar till utflykter. Dessa ställen kan man också återvända till eftersom verksamheten förändras över året och anpassas till årstidsväxlingarna. Privata och föreningsdrivna herrgårdsmuseer drivs i mycket större utsträckning ideellt och har begränsade resurser, förutom att de dessutom ligger på längre avstånd från städer. Här är utbudet av aktiviteter mer begränsat och inskränker sig ofta till visningar och att det finns ett kafé. I de fall det drivs konferensverksamhet ökar möjligheten att vidga verksamhetsutbudet.

Förenklat uttryckt kan man påstå att det finns två viktiga skäl till att ett herrgårdsmuseum lockar många besökare: 1) att det ligger stadsnära och har en ägare som aktivt investerar i en mångfald av upplevelser. Tjolöholm, Gunnebo, Fredriksdal och Sofiero lockar 100 000-tals besökare varje år, men det är knappast huvudbyggnaden som lockar i första hand, utan helheten i miljön där det finns mycket att upptäcka och göra under en hel dag. Herrgårdsmuseer som har liknande verksamhet, men som ligger mer avlägset, till exempel Julita eller Nynäs, har betydligt svårare att locka besökare. Och 2) att det finns en spektakulär byggnad som sätter fantasin i rörelse och också kan erbjuda en bred verksamhet, av typen Läckö, Borgholm och Glimmingehus. Kungliga hovstaterna lät nyligen göra en enkätstudie över vad som lockade besökare till de kungliga slotten. Gripsholm, som alltid har marknadsförts som det nationella porträttgalleriet, visade sig inte alls attrahera besökare genom porträttsamlingen – endast fem procent kom dit för konsten – utan det var byggnadens läge och fantasieggande arkitektur som i första hand drog turister.²⁹⁰

²⁹⁰ Muntlig uppgift Morgan Gerle, Kungliga slottet.

Höskörd på Hovdala slott, Skåne, där landskapet utgör en viktig del av upplevelsen.
Foto: Sandra Anderberg.

Nu saknas uppgifter från 23 herrgårdsmuseer, men med utgångspunkt från snarlika anläggningar och läget i landet, skulle det totala antalet besökare till herrgårdsmuseer uppgå till omkring 1 200 000, det vill säga 17 000 besökare per anläggning i genomsnitt. Utifrån samma uppskattningar ligger dock medianen på endast 5 000. Antalet besökare till parkerna är givetvis mångdubbelt större.

Det låga antalet besökare hänger delvis samman med det begränsade antalet turister totalt i Sverige, men sannolikt också att de svenska herrgårdarna i allmänhet inte är särskilt spektakulära. Att jämföra med Storbritannien är kanske övermaga, men det ger ändå perspektiv på hur gynnad herrgårdsturismen är mot bakgrund av en stor allmän turism, men även fungerar som en viktig attraktion (tabell 6:7). Storbritannien hade 2019 nästan nio gånger fler gästnätter än Sverige, men sett till gästnätter med turister med utländsk bakgrund, var denna siffra 16 gånger högre än i Sverige. De närmare 1 000 herrgårdarna öppna för allmänheten lockar 38 miljoner besökare, 32 gånger fler än de svenska herrgårdarna. Räknat per herrgårdsmuseum hade de brittiska herrgårdarna 43 000 per anläggningen, men precis som i Sverige är det några få gårdar som drar många, medan andra har betydligt blygsammare besökstal, ofta under 10 000 och ibland under 2 500.²⁹¹

Tabell 6:7. Antalet gästnätter samt besökare på herrgårdar i Sverige och Storbritannien.

	Sverige	Storbritannien
Antal gästnätter totalt, riket (miljoner)	67,8	579
Antal gästnätter, egna invånare (miljoner)	50,4	290
Antal gästnätter, turister utifrån (miljoner)	17,4	289
Antal herrgårdsmuseer	69	970
Antalet besökare i herrgårdsbyggnader (miljoner)	1,2	38
Antalet besökare i herrgårdsbyggnader/herrgård	17400	39200
Antalet herrgårdsbyggnader med fler än 100 000 besökare	3	38

Anmärkning: Uppgiften om besökare på herrgårdar i Storbritannien från 1996, i Cornforth 1998 s. 207–208. Uppgifter om gästnätter i Storbritannien 2019, se <https://www.statista.com/statistics/287410/annual-number-of-overnight-stays-in-the-united-kingdom-uk/> och <https://www.visitbritain.org/gb-tourism-survey-2019-overview>. Gästnätter i Sverige: <https://tillvaxtverket.se/statistik/vara-undersokningar/resultat-fran-turismundersokningar/2020-02-06-gastnatter-2019.html>

291 Cornforth 1998 s. 207–213.

7. Herrgårdsmuseer i Sverige under 1900-talet

Den här rapporten är en del av projektet *Den sörmländska herrgården i ett nationellt och internationellt perspektiv med utgångspunkt i exemplet Julita gård*, initierat av Stiftelsen Nordiska museet och finansierat av Stiftelsen Lagersberg, och med syftet att sätta Julita gård i ett nationellt och internationellt sammanhang och därigenom skapa kunskap om den sörmländska herrgården som fenomen.

Syftet med rapporten har varit att analysera de svenska herrgårdsmuseernas uppkomst och utveckling fram till idag, i ett jämförande Nordvästeuropeiskt perspektiv. Avsikten har varit att undersöka vilka herrgårdsmuseerna är i landet, när de bildades och av vem, syftet med dem och vilken verksamhet som bedrivs. Jag har valt att göra en i huvudsak kvantitativ studie och skälet är att de flesta tidigare studier behandlar uppkomsten och utvecklingen av dessa museer mot bakgrund av mer generella ekonomiska, politiska och sociala förändringar, men där det saknas information om hur många herrgårdar som verkligen blev museer vid olika tidpunkter, vilka som tog initiativ till dem, och hur detta förändrats över tid.

Ett delsyfte med studien har varit att inventera herrgårdsmuseerna i landet med avsikten undersöka intresset för att bilda ett nätverk för Sveriges herrgårdsmuseer. Antalet herrgårdsmuseer är relativt få, är spridda över landet och har ofta begränsade resurser för utbildning av personal och kunskapsupbyggnad, eller för att marknadsföra sin verksamhet. Ett nätverk skulle med andra ord kunna fylla en viktig funktion för framförallt de mindre museerna.

Öppna herrgårdar och herrgårdsmuseer

Herrgårdsturism i vid bemärkelse har existerat sedan 1600-talet genom att såväl kungligheter som privata ägare till herrgårdar har hållit husen med samlingar och parkerna öppna för besökare. Först under 1800-talet börjar allt fler herrgårdar att öppnas upp, men då främst parkerna. Bättre kommunikationer och en välmående urban medelklass med fritid sökte efter sevärdheter och upplevelser på landsbygden. Rörelsen fick kraft och näring av de allt starkare nationella strömningarna, där forna tiders storhet och renare ideal lyftes fram. Turistströmmarna växte sig allt starkare mot slutet av 1800-talet samtidigt som en godsägarklass försvagad av agrarkrisen såg sig mer eller mindre tvingade att öppna för besökare.

Den moderna typen av herrgårdsmuseer växte fram i mellankrigstiden. Sämre lönsamhet i jordbruket, jordreformer och det demokratiska samhällets ökade skatteuttag, ledde till att herrgårdar såldes och/eller revs och att samlingar skingrades. Framväxten av en professionell antikvarisk profession i kombination med staterna sökande efter en identitet med historiska rötter förde med sig att herrgårdarna började uppfattas som ett allmänt kulturarv som skulle skyddas och visas och som kunde användas i utbildningssyfte för etablerandet av ett estetiskt ideal. Populariteten bestod även i att de var hemmuseer, som har en särskild attraktionskraft när det gäller att förmedla historisk kunskap. Uppsvinget för herrgårdsturism kommer dock först efter andra världskriget, och i synnerhet efter 1970-talet, då den moderna massturismen växer fram. I och med detta så förändrades även herrgårdsmuseerna som turistmål från att ha varit fostrare av estetiska ideal över till att under 1970- och 80-tal inkludera mer sociala perspektiv där även folkets historia lyftes fram, till dagens objektifiering, där herrgårdarna inte sällan endast utgör en fond för en totalupplevelse där mat, konserter och dramatisering är viktiga beståndsdelar.

Herrgårdsmuseer i Sverige

Jag har i undersökningen valt att använda benämningen "herrgårdsmuseer" i betydelsen en herrgård som har museiverksamhet, oavsett om huset är bebott eller har annan verksamhet, eftersom detta är en vidare definition än begreppet "museiherrgård", som snarare leder tankarna till en mer renodlad museal miljö. Med herrgårdsmuseum menas en herrgårds- eller slottsbyggnad med omgivningar som visas regelbundet genom guidade turer året runt eller under sommarhalvåret, där det finns kompletterande information i form av utställningar, skyltar, tryckt litteratur eller hemsidor / sociala medier och som marknadsförs som ett historiskt kulturarv öppet för allmänheten.

Utifrån denna definition har jag lyckats identifiera 69 idag aktiva herrgårdsmuseer i Sverige, inklusive de kungliga slotten. Då det i nuläget inte finns en statlig myndighet i Sverige med specifikt ansvar för slotten och herrgårdarna som kulturarv eller någon organisation eller nätverk som samordnar museiverksamhet på slott och herrgårdar, har jag fått göra en kartläggning genom sökningar på www.google.se samt de olika landskapens och länens marknadsföringshemsidor. Jag har vidare kontaktat antikvarier och museitjänstemän och bitt dem ge information om herrgårdsmuseer de känner till. Detta hindrar inte att det kan finnas enstaka anläggningar vid sidan av de här funna och det kan också naturligtvis ha existerat herrgårdar med museiverksamhet, som idag har upphört med verksamheten.

Herrgårdsmuseers ägare och drift

Av de 69 herrgårdsmuseerna som har identifierats är en majoritet i antingen statlig, regional eller kommunal ägo. De ligger alla, med några få undantag, i södra Göta- eller Svealandskapen där det av historiska skäl alltid funnits många herrgårdar och i områden med hög befolkningstäthet. I princip alla ligger nära en stad och de flesta även nära en storstad med fler än 100 000 invånare.

De flesta av dem har antingen befunnit sig i statlig ägo under lång tid, till exempel kungliga slott, eller har köpts in av staten för att skyddas. Kommunernas behov av exploateringsmark men även av friluftsområden har fört med sig uppköp av herrgårdar i närområdet mellan 1920 och 1980, där vissa av huvudbyggnaderna blivit herrgårdsmuseer. I princip alla herrgårdar omges ännu av mycket obebyggd mark eftersom både staten, region och kommuner varit måna om att bibehålla herrgårdskapet som en resurs för friluftsliv, inte sällan skyddat som naturreservat. I de fall stat eller kommunen endast förvärvat huvudbyggnad med närmaste omgivningar verkar myndigheterna ändå månat om att markägarna som gränsar intill behåller landskapet öppet genom jordbruk eller anläggandet av golfbanor. Under perioden 1920 till 1980 gjorde en rad ägare donationer av både huvudbyggnader och jord (med vissa undantag), antingen till det jag benämner familjestiftelser, stiftelser skapade med syfte att bevara egendomen för all framtid, eller till institutioner såsom akademier eller museistiftelser. En tredje grupp donationer utgörs av gåvor av huvudbyggnader till kommuner eller föreningar med syfte att undvika rivning av en byggnad som sågs som en belastning. De privatägda herrgårdarna är få, men har liksom de statligt ägda herrgårdarna ofta lång ägarkontinuitet i kända adelsfamiljer, vilket i sig gör dem till ett intressant kulturarv. Driften av herrgårdsmuseerna sker till stor del av ägarna, med de statliga herrgårdarna som undantag, vilka i flera fall arrenderat ut skötseln till föreningar eller kommuner.

Ytterst få av herrgårdsmuseerna kan sägas representera den vanliga svenska herrgården. Det typiska museet utgörs istället av ett högadligt eller borgerligt storgods, inte sällan ett fideikommiss. Endast Fredriksdal i Skåne, Gunnebo och Kråk i Västergötland, Lagersberg och Svindersvik i Södermanland, Hammarby i Uppland, Staberg i Dalarna och sannolikt Eckstedtska gården och Marieberg i Värmland är av den typ som var vanligt förekommande på den svenska landsbygden.

När bildades och av vem?

Det finns en handfull kungliga och även privatägda gårdar som varit sevärdheter sedan 1700-talet. Huvuddelen av dem öppnades först efter 1920, i en tid med sjunkande lönsamheten i jordbruket och en gammal jordägande elit på reträtt, men där det fanns ett behov i den unga demokratin Sverige av en nationell sammanhållning och skapandet av en gemensam identitet. Herrgårdarna började betraktas som en del av det nationella kulturarvet med höga estetiska värden, som kunde fungera som förebild och inspiration. Under efterkrigstiden har herrgårdsmuseerna givetvis varit en del av en bildningstradition, men har även bildats utifrån ökade krav på rekreation för en befolkning med ökade resurser och fritid. De sista decenniernas massturism med starka kommersiella inslag har gjort herrgårdsmuseerna till sevärdheter och upplevelser.

De statliga egendomarna och de privatägda utmärker sig genom att ha lång ägarkontinuitet, äldre byggnadsminnesförklarade byggnader med en välbevarad inredning och mycket jord. Vissa av de statliga anläggningarna, de kungliga slotten, har varit visade sedan tidigt 1900-tal, men många av dem blir museer relativt sent, från 1980-talet och framåt, vilket de har gemensamt med de privatägda, som börjar visas från 1960-talet. Här finns sannolikt starka ekonomiska incitament för denna trend: egendomar med stora, gamla hus med högt bevarandevärde är kostsamma att underhålla och där kan en museiverksamhet bidra till intäkter. Vi skall naturligtvis inte underskatta ägarnas vilja att öppna upp. Utifrån ett "social contract"-perspektiv skulle öppnandet av både de kungliga och privata anläggningarna vara ett sätt att legitimera sin ställning i ett samhälle, där den gamla elitens plats inte längre är given. Även de herrgårdar som ägs av familjestiftelser har likheter med de privata, bland annat att de har ägarkontinuitet och byggnadsminnesförklarade hus med bevarade inredningar. De ligger också, liksom flera av de privata, avlägset från städerna.

De herrgårdsmuseer som donerats till institutioner uppvisar stora likheter med de privatägda, med skillnaden att de inte har lång ägarkontinuitet utan inköptes av borgerliga ägare som sedan donerade dem med syftet att de skulle bevaras intakta och även visas. Byggnaderna har vanligen inte samma höga ålder och anses inte heller skyddsvärda i samma utsträckning, och samlingarna är sammanbragta i sen tid. Att det borgerliga inslaget är så stort bland donatorerna beror sannolikt på att det bland dessa fanns ett behov av att manifestera sig. I de gamla adliga jordägande familjerna var det, precis som i Storbritannien, viktigare att jord och samlingar behölls i familjen och användes för att upprätthålla ställningen. På grund av de testamentariska bestämmelserna i de donerade herrgårdarna blev de tidiga exempel på "tidskapslar" eller "leave as is"-museer. I Storbritannien var det vanligt att herrgårdar som öppnades genomgick en redigering där man renodlade stildrag och hängde om samlingarna och först från 1960-talet fick "leave as is"-idealet ett starkare genomslag.

För övriga herrgårdsmuseer gäller att de är antingen köpta eller donerade till en kommun, region eller en förening, har förhållandevis litet jord, att husen är från 1700- eller 1800-talet och att inredningarna är rekonstruerade, vanligen i 1700-talsstil.

Liksom i Storbritannien har det de senaste 30 åren blivit allt ovanligare att mer renodlade herrgårdsmuseer öppnas. Förklaringen är säkert den att det är svårt att locka besökare till sådana, samtidigt som kraven på tillgänglighet och service ökat från både myndighetshåll och turister. I Storbritannien har detta lett till en utförsäljning av kommunala och stiftelseägda herrgårdar som omvandlas till hotell eller privatbostäder. De privata ägarna verkar hellre satsa på konferensverksamhet och upplevelseturism i sina byggnader, där visningar ingår som en del. Denna anpassning till massturism är även tydlig på många av de traditionella herrgårdsmuseerna, särskilt de kommunalt ägda som ligger i storstadsområden, där herrgårdsmuseerna ingår som en del i en bredare satsning på att locka besökare. Den traditionella museiverksamheten blir en del av ett kulturcentrum där det även ingår konsertverksamhet, konferensverksamhet, restaurang, café, butik med mera. Dessa herrgårdsmuseer har i och med detta genomgått omfattande renoveringar där "autenticitet" är nyckelordet och där stor hänsyn tagits till de olika epokenas tidsskikt, men där man också kompletterat och moderniserat anläggningarna för att möta kraven på tillgänglighet och service. Detta är också möjligt på dessa kommunalt ägda gårdar, eftersom de i mindre utsträckning än de flesta andra herrgårdsmuseer är byggnadsminnen och har interiörer som är rekonstruerade.

Verksamheten idag

De flesta ägare av herrgårdsmuseer har valt att satsa på en bred verksamhet för att attrahera stora grupper av besökare. Mest omfattande verksamhet finns på de statligt och kommunalt ägda museerna, som förutom att de ofta ligger i stadsnära lägen även har ett uppdrag att de skall vara tillgängliga för allmänheten. Förutom visningar av huvudbyggnad och park finns även restaurang, kafé, barnaktiviteter (temavisningar, lekparkar etc.), specialvisningar, rådgivning och kursverksamhet samt ett varierat landskap som lockar till utflykter. Dessa ställen kan man också återvända till eftersom verksamheten förändras över året och anpassas till årstidsväxlingarna. Privata och föreningsdrivna herrgårdsmuseer drivs i mycket större utsträckning ideellt och har begränsade resurser, förutom att de dessutom ligger på längre avstånd från städer. Här är utbudet av aktiviteter mer begränsat och inskränker sig ofta till visningar och att det finns ett kafé. I de fall det drivs konferensverksamhet ökar möjligheten att vidga verksamhetsutbudet.

Museiverksamheten är i de flesta fall koncentrerad till museiområdet, till herrgården med omgivande park, trots att de flesta museer har tillgång till vidsträckta arealer som ofta är naturreservat eller friluftsområde. Endast ett tiotal av dem utnyttjar landskapet genom anlagda system av stigar och vägar genom området med uppsatta skyltar som informerar om det historiska landskapet och dess lämningar. På några få försöker man aktivt återskapa ett historiskt landskap och äldre former av jordbruk, för att på så sätt både bygga upp en praktisk kunskap om hur jordbruk och trädgårdsskötsel bedrevs och använda detta som ett pedagogiskt hjälpmedel vid visningarna. Varför inte fler herrgårdsmuseer har valt att integrera landskapet och jordbruket i museiverksamheten kan till en del bero på testamentariska bestämmelser, där jord och skog i första hand skulle vara en intäktskälla som var frikopplad från den museala verksamheten. Men den främsta anledningen är säkert den att det är mycket kostsamt och personalkrävande att använda landskapet. Däremot kan jorden indirekt vara ett komplement till herrgårdens visningsverksamhet. De gårdar som ligger i natur- eller kulturreservat, eller som ägs av institutioner vars verksamhet styrs av testamentariska bestämmelser, har sannolikt bättre förutsättningar att bevara en äldre landskapstyp, än de mer affärsdrivna herrgårdarna.

Sammantaget lockar de 69 herrgårdsmuseerna omkring 1,2 miljoner besökare till husen och långt fler till parkerna och landskapet, men i dessa ingår då även sådana besökare som varit på konsert eller varit på en konferens. I genomsnitt besöks huvudbyggnaden på ett herrgårdsmuseum av 17 000 besökare, medan medianen ligger på omkring 5 000. Vissa av de mest populära har över 100 000 besökare, andra mellan 20 000 och 50 000, men de flesta under 5 000. Förenklat uttryckt kan man påstå att det finns två viktiga skäl till att ett herrgårdsmuseum lockar många besökare: 1) att det ligger stadsnära och har en ägare som aktivt investerar i en mångfald av upplevelser. Herrgårdsmuseer som har liknande verksamhet, men som ligger mer avlägset har betydligt svårare att locka besökare. Och 2) att det finns en spektakulär byggnad som sätter fantasin i rörelse och också kan erbjuda en bred verksamhet, av typen Läckö, Borgholm och Glimmingehus.

Några avslutande reflektioner

Jag skulle vilja avsluta med några tankar kring herrgårdsmuseerna och den verksamhet som bedrivs idag. Vi har relativt få herrgårdsmuseer som, trots att de flesta är belägna i eller vid städer, lockar relativt få besökare. Som redan nämnts är de sannolika orsakerna att vi har en låg befolkningstäthet, förhållandevis liten turism på riksnivå, att få anläggningar är spektakulära samt de höga jordbruksstöden, som medfört att få privat ägare känt sig tvingade att öppna upp. Ett starkt bidragande skäl tror jag är att den svenska herrgården aldrig har blivit en nationalsymbol kopplad till riket storhet, som den blev i Storbritannien redan i slutet av 1800-talet, men framförallt efter andra världskriget. Denna föreställning är, som Smith (2006) visat, ännu idag starkt levande bland många turistande briter, som ser sina herrgårdar som en symbol för brittisk överhöghet och en hög civiliseringsgrad. I Storbritannien ägdes även en stor del av landsbygden under herrgårdarna vilket medför att många briter har en relation till dem, oavsett om den var god eller dålig.

I Sverige blev herrgården snarare en symbol för förtryck och utsugning under 1900-talets första hälft. När den väl började betraktas som ett kulturarv, var det inte i första hand som *Herrgården*, utan som en representant för den goda smaken, som Karin Lindvall och Hedvig Mårdh visat. På så sätt omdefinierades deras roll i samhället där ett nytt samhällskontrakt slöts mellan folket och godsägarna, där ägarna blev förvaltare av ett nationellt kulturarv av ett särskilt estetiskt värde som kunde vara en förebild. Och som Angela Rundquist och Mats Hellspong visat framställdes gärna godsägarna i såväl böcker som film som antingen offer i det moderna, demokratiska, industriella samhället eller som kuriösa, obsoleta figurer som var svåra att ta på allvar. Det sker med andra ord en form av inkluderingsprocess där godsägarna avvärjas och acklimatiseras till det moderna samhället. De svenska godsägarna var också väl medvetna om vad som pågick i snart sagt alla Europas stater – expropriationer, jordreformer, höga arvskatter etc. – och var också påtagligt försvagade av de usla konjunkturen. Denna inkludering i samhället skulle kunna vara en av orsakerna till att vi saknar en myndighet eller organisation som tillvaratar herrgårdarnas intressen, som det gör i de flesta länder i nordvästra Europa.

Det demokratiska, inkluderande förhållningssättet präglar verksamheten på herrgårdsmuseerna i Sverige och förstärks av att huvuddelen av museerna är i statlig, regional eller kommunal ägo och drivs av dessa eller av föreningar. Herrgårdarna framställs ofta i såväl visningar, böcker och hemsidor på ett sakligt och nyanseerat sätt, idag dock ofta ackompanjerat av marknadsföringstermer som "autentisk", "unik", "för hela familjen" etc. När det gäller herrgårdarnas historia är det emellertid ännu arkitekturen, byggnaderna och parken som betonas i visningar och böcker. Här finns ofta inslag om familjernas historia och livsföring, men den omtalar ofta bara personernas karriärer och giftermål, mer sällan kommer vi personerna in på livet och förstår hur de verkligen levde. Det här är delvis en följd av det ofta dåliga käll-läget, men här finns även pedagogiska problem då det finns begränsad tid för att ge mer heltäckande bild av livet som levdes och sammanhangen de verkade inom, samt är svårare att gestalta i ord.

En tydlig förändring över tid i böckerna och vägledningarna (och sannolikt också i utställningarna och den pedagogiska verksamheten) är att det sociala och i viss mån ekonomiska perspektivet tar större plats. Precis som i Storbritannien blev man inom såväl forskningen som museiverksamheten mer socialt och ekonomiskt orienterad från och med 1960-talet. Detta innebär att det idag finns betydligt mer information om landskapet, jordbruket, ekonomibyggnaderna och de anställda, men i relation till dess historiska betydelse för upprätthållande av ägarfamiljernas livsstil och materiella välfärd, intar de ännu ett blygsamt utrymme. I Storbritannien är det framförallt den inre betjäningens historia som lyfts fram, medan det i Sverige ges mer plats åt de som arbetade i jordbruket. Det är sannolikt en följd av att de svenska herrgårdarna drevs med gutherrschaft, där ekonomibyggnaderna låg – och ännu ligger – i direkt anslutning till mangården, väl synliga från huvudbyggnaden, medan de brittiska herrgårdarnas jordbruk bedrevs av arrendebönder vars gårdar låg längre bort.

Slutligen några tankar om hur man i framtiden skall upprätthålla kunskapsnivån på våra herrgårdsmuseer. Som jag nämnde inledningsvis är min personliga erfarenhet att kvalitén i utställningar och visningar varierar stort mellan museer, vilket beror på vilka resurser som finns tillgängliga, och som i sin tur till delar beror på gårdens geografiska läge, attraktivitet och även politisk uppbackning. De flesta anläggningar använder säsongsanställd personal vilken måste instrueras och läras upp. Kunskapsläget kan vara gott hos den fasta personalen, men denna skall sedan föras över till de tillfälligt anställda, som i många fall utgörs av ungdomar utan större kunskap eller livserfarenhet. I statligt ägda anläggningar, liksom på de gårdar som tillhör exempelvis Nordiska museet, finns vanligen specialutbildad personal och ibland till och med resurser avsatta för forskning, vilket borgar för kvalitét i både vård och pedagogik. De regionala och kommunala verkar generellt sett ha mindre resurser men i de fall man har satsat på att göra herrgårdsmuseerna till kulturcentrum och vidgat verksamheten till konserter, konferenser med mera, verkar utrymmet för kunskapsuppbyggnad och pedagogiska insatser öka. Flera av dessa har till exempel omfattande skolverksamhet. På de privatägda och föreningsdrivna gårdarna är resurserna minst, vilket dock kompenseras i viss mån av att det ofta finns ett stort personligt intresse av gårdarna, vilket gör att kvalitén på visningar kan vara hög, om än ofta starkt präglad av personliga uppfattningar. Man kan dock inte begära att personer i ägarfamilj eller medlemmar i en ideell förening skall hålla sig à jour med den senaste forskningen.

Det är min övertygelse att ett nätverk för de svenska herrgårdsmuserna skulle kunna bidra till att upprätthålla en hög kunskapsnivå, särskilt för de museer som har mer begränsade resurser. Nätverket skulle kunna förmedla kunskap mellan universitet och museer, ordna workshops eller kurser med utbyte av kunskap i marknadsföring, finansiering, pedagogik med mera eller till och med skapa en gemensam plattform för marknadsföringen av ett mycket angeläget, och sorgligt underskattat, kulturarv – den svenska herrgården.

8. Källor och litteratur

Slottsarkivet, Kungliga slottet

Hovmarskalksämberet

G1: 1–32, Besöksstatistik Kungl. Slotten 1909 – 1977.

Ståthållarämbetet på Stockholms slott I

F4:1, Handlingar rörande olika fastigheter 1956–1996.

Redovisning för visningskassan 1970–1974.

Ståthållarämbetet på Stockholms slott II

G1:10, Reviderade räkenskaper 1950–1951 I.

G1:11, Reviderade räkenskaper 1950–1951 II.

G1:27, Protokoll 1960–1961.

G1:28, Inkomst- och utgiftsbok 1960–1961.

G1:29, Redogörelse I 1960–1961.

G1: 68, Protokoll kassarapport, 1970–1971.

G1: 69, Inkomst- och utgiftsbok 1970–1971.

Ståthållarämbete, Skattkammaren

Fl:1, Inkomna och utgående handlingar, skrivelser, 1970–1977.

G1B:1, Dagbok, intäkter och kostnader, 1970 – 1975.

G4a:1, Resultaträkning, redovisning av antalet besökare m.m. 1970–1983.

Tullgarn

D2:1, Besöksliggare 1806–1880.

Ulriksdal

G6:9, strödda räkenskaper, Visningskassan 1926–1960.

Digitala källor

Herrgårdsmuseerna hemsidor (besökta mars 2020)

Alster, Värmland: <https://karlstad.se/Alsters-herrgard/>

Björkborn, Värmland: <http://nobelkarlskoga.se/>

Bogesund, Uppland: <http://www.bogesundsslott.se/>, <https://naturkartan.se/sv/vaxholm/bogesunds-slott>

Borgholm, Öland: <https://www.borgholmsslott.se/barnens-slott/>

Bosjökloster, Skåne: <https://www.bosjokloster.se/>

Christinehof, Skåne: <https://www.christinehofsekopark.se/christinehofs-slott/>, <https://www.christinehofsslott.se/>

Drottningholm, Uppland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/drottningholms-slott.html>

Eckstedtska gården, Värmland: <https://varlansmuseum.se/vonechstedtska/>

Ekenäs, Östergötland: <http://ekenasslott.se>

Fredriksberg, Småland: <http://herrgardskoket.se/>

Fredriksdal, Skåne: <https://fredriksdal.se/>

Gammel-Gränome, Uppland: <https://www.gamla-grenome.se/>

Geijersgården, Värmland: <http://www.geijer.com/jp/index.html>

Glimmingehus, Skåne: <https://www.raa.se/evenemang-och-upplevelser/upplev-kulturarvet/glimmingehus/>

Gripsholm, Södermanland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/gripsholms-slott.html>

Grönsö, Uppland: <https://gronsoo.se/>

Gunnebo, Västergötland: <https://gunneboslott.se/>

Gustaf III:s paviljong Haga, Uppland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/gustav-iiis-paviljong.html>

Hallstahammar, Västmanland: <http://vallbyfriluftsmuseum.se/>

Hammarby, Uppland: <https://www.botan.uu.se/vara-tradgardar/linnes-hammarby/besok-linnes-hammarby/>

Hovdala, Skåne: <http://www.hovdala.se/>

Huseby, Småland: <http://www.husebybruk.se/>

Julita, Södermanland: <https://www.nordiskamuseet.se/slott-gardar/julita-gard>

Katrinetorp, Skåne: <https://malmo.se/Uppleva-och-gora/Besoksmal/Katrinetorp/Katrinetorp-Landeri.html>

Kina slott, Uppland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/kina-slott.html>

Krapperup, Skåne: <http://krapperup.se/>

Kråk, Västergötland: <http://vastergotlandsmuseum.se/kraks-herrgard/>

Lagersberg, Södermanland: <https://www.eskilstuna.se/uppleva-och-gora/museer-och-konst/lagersbergs-sateri.html>

Ljung, Östergötland: <https://ljungsslott.com/>

Läckö, Västergötland: <http://www.lackoslott.se/>

Löfstad, Östergötland: <https://lofstad.se/>

Lövstabruk, Uppland: <https://www.lovstabruk.com/>

Marieberg, Värmland: <https://karlstad.se/Bygga-och-bo/Bygglov-tillstand-och-fastighetsfragor/Kulturhistoriska-byggnader/Omradesbeskrivningar/Marieberg/>

Mårbacka, Värmland: <http://www.marbacka.com/>

Mälsåker, Södermanland: <http://malsaker.nu/malardalen/>

Nynäs, Södermanland: <https://www.nynasslott.se/>

Näås, Västergötland: <http://www.naas.se/>

Olshammar, Närke: https://www.olshammarsgarden.com/sv_index.html

Ornässtugan, Dalarna: <https://www.borlange.se/uppleva-och-gora/kultur/museer-gallerier-och-konst/ornasstugan> ,
<https://www.sfv.se/sv/fastigheter/sverige/dalarnas-lan-w/ornasstugan2/>

Penningby, Uppland: <https://www.svensktkulturarv.se/uppland/penningby-slott>

Rosendal, Uppland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/rosendals-slott.html>

Rosersberg, Uppland: <https://www.rosersbergsslott.se/slottsmuseet/>

Skarhult, Skåne: <http://skarhult.se/>

Skogaholm, Uppland: <https://www.skansen.se/sv/skogaholms-g%C3%A5rd-och-k%C3%B6kstr%C3%A4dg%C3%A5rd-ua>

Skokloster, Uppland: <https://skoklosterslott.se/sv>

Skånelaholm, Uppland: http://www.vitterhetsakad.se/kulturfastigheter/skanelaholms_slott/visningar

Sofiero, Skåne: <https://sofiero.se/>

Staberg, Dalarna: <https://stabergsbarocktradgard.com/wordpress/>, <http://www.tradgardaridalarna.se/?id=2&sida=7>

Stjernerund, Närke: http://www.vitterhetsakad.se/kulturfastigheter/stjernerunds_slott

Stola, Västergötland: <http://www.stola.se/>

Strömsholm, Västmanland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/stromsholms-slott/historik.html>

Svaneholm, Skåne: <https://svaneholmsslott.se/>

Svindersvik, Södermanland: <https://www.nordiskamuseet.se/slott-gardar/svindersvik>

Tidö, Västmanland: <http://tidoslott.se/>

Tjolöholm, Halland: <https://www.tjoloholm.se/>

Torpa, Västergötland: <http://www.torpastenhus.se/>

Tullgarn, Södermanland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/tullgarns-slott.html>

Tyresö, Södermanland: <https://www.nordiskamuseet.se/slott-gardar/tyreso-slott>

Ulriksdal, Uppland: <https://www.kungligaslotten.se/vara-besoksmal/ulriksdals-slott.html>

Vadstena, Östergötland: www.vadstenaslott.com

Vik, Uppland: <http://www.lul.se/sv/Kampanjwebbar/Wiks-slott/>

Västanfors, Västmanland: <https://fagersta.se/turism/sevardheterochutflyktsmal/vastanforshembygdsgard.4.77ce246e14d7ac0b8824352d.html> , <https://www.hembygd.se/fagersta-vastanfors/about>

Årsta, Södermanland: <https://www.arstaslott.com/> , <http://www.fredrikabremer.net/>

Åvike, Ångermanland: <http://www.hassjo.se/avikebruk.htm>, <https://vnmuseum.se/friluftsmuseet-2/bruket/>

Ängsö, Västmanland: <http://engso.se/>
Örbyhus, Uppland: <https://www.orbyhusslott.se/>
Österby bruk, Uppland: <http://www.osterbybruksherrgard.se/>
Övedskloster, Skåne: <https://www.ovedskloster.com/>
Övralid, Östergötland: <http://ovralid.se/ovralid/>

Övriga digitala källor

Databasen Sveriges Herrgårdar, www.svenskaherrgardar.se

Museer 2018. Kulturfakta 2019:1. Myndigheten för Kulturanalys: <https://kulturanalys.se/wp-content/uploads/2019/06/museer-2018-1.pdf>

Litteratur

- Allén, Sture, Frängsmyr, Tore, Wetterberg, Gunnar & Wolff, Charlotta (2016): Ekebladarna på Stola.
- Alinder, Karin (1947): Grenometraditioner grundas, årsboken Uppland 1947.
- Alinder, Karin (1948): Gamla Grenoble växer fram, årsboken Uppland 1948.
- Alsters herrgård. Gustaf Frödings minnesgård. Ett faktahäfte om Gustaf Fröding och utställningen på Alsters herrgård, 2007.
- Andersen, Britta (2006): Institutionernes indtog, i Herregården. Mennekse, samfund, landskab, bygninger. Red Erichsen, John och Venborg Pedersen, Mikkel, 2006.
- Andersson, Lenastina (2016): Målsåker revisited. Museum och iscensättning.
- Arfvidsson Womack, Anna (2019): Iscensättning av ett sörmländskt herrgårdshem. Samlaren och byggherren Arthur Bäckström. Julita gård. Människor och landskap under 1000 år, red. Ulrich Lange och Göran Ulväng.
- Baekström, Arvid & Axel-Nilsson, Göran (1977): Gunnebo.
- Bendz, Tage Albert (1971): Tidö. Ett renässansslott och dess historia.
- Bengtsson, Herman, Liby, Håkan & Ölund, Anna (2015): Vik. Historia, miljö & människor.
- Berger, Lorenz, Melman, eds. (2012): Popularizing National past 1800 to present.
- Bergström, Carin, red. (2004): Skokoster under 350 år.
- Boëthius, Gerda (1938): Ornäs. Svenska turistföreningens små häften. Dalarna.
- Bonde C P (2010): Bosjökloster. Kontakt med 9 sekler.
- Bugge-Amundsen, Arne (2019): Reformation. Manors and Nobility in Norway 1500-1821. I: Estate Landscapes in northern Europe, red: Finch, Jonathan, Dyrmann, Kristine & Frausing, Mikael
- Bäckman, Mats (2017): Örbyhus slott.
- Carlsson, Anders, Rundberg, Wenke och Womack, Anna (2016): Tyresö slott. Nordiska museet.
- Cederlund, Johan (1995): Von Echstedtska gården, Västra Smedbyn.
- Cornforth, John (1998): The Country Houses of England 1948-1998.
- Cowell, Ben (2007): The heritage obsession. The battle for Englands past.
- De Jong, Adriaan (2010): New initiatives in the netherland open air museum. How an early open air museum keeps up with the times. Acta Ethnographica Hungarica 55, p 333-356.
- Dewald, Jonathan (1996): *The European Nobility 1400-1800*.
- Eckerholm, Lena & Sundelius, Maria (2001): *Torpa stenhus. Från medeltida herresäte till nutida turistmål*.
- Edman, Marie (1998): Bogesunds slott. En 1600-talskropp i 1800-talskläder.
- Edman, Victor (2007): Skogholm på Skansen - iscensättningen av ett svenskt herrgårdshem. Byggnadstraditioner i gränstrakter.
- Edman, Victor (2008): Sjuttonhundratalet som svenskt ideal. Moderna rekonstruktioner av historiska miljöer.
- Edström, Mats (1999): Skalan, upplevelsen, bevarandet. Glimmingehus 500 år, red. Sten Åke Nilsson & Annette Landén.
- Ehrenheim, Carl Gustaf von (2007): Att bevara en kulturmiljö. Bildandet av Grönsö kulturmiljöhistoriska stiftelse.

Ekenäs slott. Projektarbete utfört av turismlinjen Lunnevals folkhögskola. Lunnevals folkhögskola, 1988.

Ekström, Karin M, red (2020): Museum Marketization. Cultrual Institutions in the Neoliberal Era.

Elfverson, Gerda & Choulier-Renström, Anna (2008): Statliga byggnadsminnen som resurs. Några utblickar från fastighetsförvaltning av det nationella kulturarbetet. Exemplet Läckö slott, Lidköpings kommun.

Ett besök på Tjolöholm. Stiftelsen Tjolöholms slott. 1983.

Finch, Jonathan (2019): Making Modern England. The “New Domesday” and the Estate Landscapes during the Late-Nineteenth Century. I: Estate Landscapes in northern Europe, red: Finch, Jonathan, Dyrmann, Kristine & Frausing, Mikael

Finch, Jonathan, Dyrmann, Kristine & Frausing, Mikael (2019): Estate Landscapes in northern Europe.

Finch, Jonathan & Dyrmann, Kristine (2019): Estate Landscapes in northern Europe. An introduction. I: Estate Landscapes in northern Europe, red: Finch, Jonathan, Dyrmann, Kristine & Frausing, Mikael

Foy Donnelly, Jessica, red. (2002): Interpreting Historic House Museums.

Frankopan, Peter (2017): Sidenvägarna. En ny historia.

Frausing, Mikael (2011): Oplevelsernes Herregård. Kommerciel kulturarv på danske herrgårde, Aarhus Universitet.

Geijer, Carl-Wedig, Geijer, Agnes & Geijerstam, Regina af (1966): Geijersgården i Ransäter. Vägledning för besökare.

Geijersgården i Ransäter. Semester- och vilohem för Geijerska släkten, 1931.

Girouard, Mark (2000): The French Country House.

Graham, Ruth (2014): The great historic house museum debate. Globe Correspondent, August 10, 2014.

Gustafsson, Harald (2010): Makt och människor. Europeisk statsbildning från medeltiden till franska revolutionen.

Gustafsson, Jan Helmer (2007): Kulturresevatet Linnés Hammarby. Uppland 2007.

Görling Gardevik, Stina, Eliasson, Susanna Rolfsdotter, Landström, Kajsa, Locke, Anna R, Jensen, Johannes, Liimatainen, Merja & Andersson, Jessicirka (2012): Vad passar sig på Gunnebo? Berättelser om ett etablerat kulturarv.

Götlind, Anna, red. (2000): Bruk i förändring. En bok om Christopher Polhem och Stjärnsund under tre sekler.

Hallbäck, Sven Axel & Philipson, Torsten (1958): Nääs slott och skola. En turisthandledning.

Hammarlund-Larson, Cecilia, Palmqvist, Lena & Houlitz, Anders (1993): Kulturhistoriska expeditioner. Nordiska museets fältarbeten 1888–1992.

Hellspång, Mats (2004): Oss baroner emellan. Herrgårdsmotivet i svensk långfilm. *Herrgårdsmotivet och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieförmedling*, red. Hellspång, Mats, Lindvall, Karin, Pergament, Nicole och Rundquist, Angela.

Herrgården Kråk. En vägledning över dess historia, människor och hem, 1954

Hillborg, Sofia (2018): Kungliga slotten. Människor och berättelser.

Huseby bruk i statlig ägo. Betänkande avgivet av Husebyutredningen, 1981

Högmer, Carl-Axel (1972): Svaneholm. Några anteckningar.

Jaldung, Håkan (2016): Heidenstam, Olshammar och Aspa bruk.

Jonsson, Ulf (1980): Jordmagnater, landbönder och torpare i sydöstra Södermanland 1800-1880.

Jonsson, Ulf (1997): *Den jordägande aristokratin och moderniteten i Europa under 1800- och början av 1900-talet – en spänningsfylld och motsägelsefull relation*. Historisk tidskrift 1997.

Jubileumsskrift 1927-2017. Från liten hembygdsgård till stort utflyktsmål. Fagersta-Västansfors hembygdsförening.

Kanawati, Dina (2006): Founding or Funding. Are Historic House Museums in Trouble?.

Kewenter, Ewa (2008): Hovdala slott.

Kewenter, Ewa (2010): Landeriet Katrinetorp. Historien, empiren, trädgården och den engelska parken under 1800-talet.

Kewenter, Eva & Carlson, Gunnel (2012): Gunnebo. Historien, hantverket, trädgårdarna, maten.

Kruse, Therese, red. (2015): Fredriksdal. museer och trädgårdar.

Kuiper, Yme (2019): Country Houses and Estates in Dutch Urban and Rural History, 1600-1900. I: Estate Landscapes in northern Europe, red: Finch, Jonathan, Dyrmann, Kristine & Frausing, Mikael

Lamke, Lotta (2001): Fredriksbergs mark, park och trädgård. Fredriksberg 1, Döderhults sn, Oskarshamns kn, kulturhistorisk utredning.

- Lange, Ulrich & Ulväng, Göran, red. (2019): *Julita gård. Människor och landskap under 1000 år*.
- Lagersbergs säteri - en karolinsk herrgård i Eskilstuna, 2008
- Lieven, Dominic (1992): *The Aristocracy in Europe, 1815-1914*.
- Lind, Helena (2007): Läckö slott. Livet och människorna.
- Lindvall, Karin (2004): Präktiga egendomar, stilenligt kulturarv och trevliga besöks mål. Turismens herrgårdsbilder. *Herrgårdssromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historievärdnad*, red. Hellspong, Mats, Lindvall, Karin, Pergament, Nicole och Rundquist, Angela.
- Ljungholm, Ann-Charlotte, red. (2011): Löfstabruk. Ej sin like i hela riket.
- Mach Pustz, Jennifer Christine (2004): The servant problem. Historic House Museums and Social history.
- Mandler, Peter (1997): The fall and rise of the Stately home.
- Magnusson, Lars (1985): Reduktionen under 1600-talet.
- Merriman, Nick (1991): Beyond the Glass Case. The Past, the Heritage and the Public in Britain.
- Meurling, Birgitta (2010): Emelie Piper - kvinna och aristokrat i förändringens tid. Emilies gåva. En bok om Löfstad slott, red. Tova Sylvan.
- Myrdal, Janken (1999): Jordbruket under feodalismen. Det svenska jordbrukets historia 2.
- Mårdh, Hedvig (2017): A Century of Swedish Gustavian Style. Art History, Cultural Heritage and Neoclassical Revivals from the 1890s to the 1990s.
- Mårdh, Hedvig (2019): "Nyttig kunskap och god förströelse" Framväxten av Julita gård som museum. *Julita gård. Människor och landskap under 1000 år*, red. Ulrich Lange och Göran Ulväng.
- Möller, Jens (1989): Godsen och den agrara revolutionen. Arbetsorganisation, domänstruktur och kulturlandskap på skånska gods under 1800-talet.
- Nilsson, Sten Åke & Landén, Annette (1999): Glimmingehus 500 år. Tretton texter.
- Nisbeth, Åke (1986): Ekenäs slott.
- Nyblom, Andreas (2005): Kampen om eftermälet. Stiftelsen Övralid och Heidenstams sista vilja, Samlaren 2005.
- Nyström, Bengt, Sterzel, Fredrik och Hackelberg, Louise (2016): Lagersbergs säteri. En kavalkad i ord & bild. Att bevara ett säteri från 1660-talet. Stiftelsen Lagersberg under 25 år.
- Näås slott. historik och vägledning August Abrahamsons stiftelse (redaktör / utgivare) 1982
- Olsson, Mats (2002): *Storgodsdrift. Godsekonomi och arbetsorganisation i Skåne från dansk tid till mitten av 1800-talet*.
- Olsson, Gustav (2019): *Mot det moderna? Julita gård från storgods till smörfabrik. Julita gård. Människor och landskap under 1000 år*, red. Ulrich Lange och Göran Ulväng.
- Paulsson, Björn (2015): Gripsholms slotts besökarhistoria. En analys av vägledningar från tre sekler. Kandidatuppsats, Institutionen för Kulturvård, Göteborgs universitet.
- Pavoni, Rosanna (2001): Towards a definition and typology of historic house museums. *Museum International* 53:2, p 16-21.
- Penningby slott i Roslagen, 9 km sydost Norrtälje. 1968
- Perers, Maria (2004): Skokloster – en sevärdhet i trehundra år. *Skoklosters slott under 350 år*, red. Carin Bergström.
- Porskrog-Rasmussen, Carsten (2010): An English or a continental way? The great agrarian reforms in Denmark and Schleswig-Holstein in the eighteenth century, *Contexts of Property in Europe. The Social Embeddedness of Property Rights in Land in Historical Perspective*, red. Rosa Congost & Rui Santos.
- Porskrog-Rasmussen, Carsten (2018): Manors and states. The distribution and structure of private manors in early modern Scandinavia and their relation to state policies. *Scandinavian Economic History Review*.
- Pinna, Giovanni (2001): Introduction to historic house museums. *Museum International* 53:2.
- Piper, Hedvig (1963): Engö från medeltid till nutid. Sanning, sägen, spökhistorier.
- Piper, Hedvig (1968): Öppet för allmänheten. Arte et Marte 1968.
- Rentschler, Ruth & Hede, Anne-Marie, red. (2007): Museum marketing. Competing in the global marketplace.
- Rosenberg, C M (1882–1883): Geografiskt-statistiskt handlexikon öfver Sverige.

- Rundquist, Angela (2004): Minnenas herrgårdar. Bilder och berättelser i memoarer. *Herrgårdsromantik och statarelände. En studie av ideologi, kulturarv och historieanvändning*, red. Hellspong, Mats, Lindvall, Karin, Pergament, Nicole och Rundquist, Angela.
- Sandin, Per (2011): Ett kungahus i tiden: Den bernadotteska dynastins möte med medborgarsamhället c:a 1810–1860.
- Schwerin, Alexandra von, red. (2014): Den dolda kvinnomakten. 500 år på Skarhults slott.
- Selling, Eva (1984): Huseby bruk & bruksherrgård.
- Selling, Gösta (1932): Det återuppbyggda Skogaholm.
- Sidén, Karin (2010): Skånelaholm. Från stormaktstida lantslott till dagens turistmål. KVHAAs årsbok
- Sidén, Karin (2008): Skånelaholm. Ett gods i Uppland .
- Skak-Nielsen, Luise (2006): Oplevelser – herregårdens nye markeder, av, i Herregården. Mennekse, samfund, landskab, bygninger. Red Erichsen, John och Venborg Pedersen, Mikkel, 2006.
- Skoog, Hans (2007): Ljungs säteri. En berättelse om ett gods, ett slott och människor som verkat där.
- Smith, Laurajane (2006): Uses of heritage.
- Smith, Laurajane, Wetherell, Margaret & Campbell, Gary (2018): Emotion, affective practices, and the past in the present.
- Stavenow-Hidemark, Elisabet (1997): Svindersvik. Ett sommarnöje från 1700-talet.
- Stiernstedt, Ulf, Christenson, Ulf och Ramsay, Margareta (1985): Krapperup. Sätessgård, fideikommiss, stiftelse.
- Sträng, Maria (2019): Fredriksdals herrgård. Invändig renovering, tillgänglighetsanpassning och utrymningstrappa. Regionmuseet Kristianstad, rapport 2019:13.
- Sundberg, Kerstin (2001): Stat, stormakt och säterier. Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800.
- Sylvan, Tova red. (2010): Emilies gåva. En bok om Löfstad slott.
- Södra Olands hembygdsförening, Årsboken Uppland 1945
- Tinniswood, Adrian (1998): The Polite Tourist. A History of Country House Visiting.
- Tjolöholm 2001–2010. Strategi- och utvecklingsprogram för Tjolöholms slott och park. Stiftelsen Tjolöholm, Länsstyrelsen Halland och Kungsbacka kommuns kulturförvaltning, 2001.
- Ulväng, Göran (2008): *Herrgårdarnas historia. Arbete, liv och bebyggelse på uppländska herrgårdar*.
- Ulväng, Göran (2013): *Betydelsen av att äga en herrgård. Herrgårdar, ståndsgårdar och gods i Uppsala län under 1700- och 1800-talen. Historisk Tidskrift för Finland 2013*.
- Ulväng, Göran (2019): *The Swedish Manor 1750 to 1950. Decline or Continuity? I: Estate Landscapes in Northern Europe*, ed. Jonathan Finch, Kristine Dyrmann og Mikael Frausing, Aarhus University Press 2019.
- Young, Linda (2007a): Is there a Museum in the house? Historic Houses as Species of Museum. *Museum Management and Curatorship* 22:1.
- Young, Linda (2007b): Welcome to our house – satisfying visitors to the historic house museum. *Museum Marketing. Competing in the Global Marketplace*, red. Anne-Marie Hede.
- Young, Linda (2017): Historic House Museums in the United States and the United Kingdom.
- Wachtmeister, Ingegerd (2003): Nynäs – godset.
- Vahlne, Bo (2000): I full funktion. De kungliga slotten som besöksmål, i: Nordiskt slotts- och herrgårdssymposium. Rapport Nääs slott och Gunnebo slott 21-22 september 2000.
- Wallin, Sigurd (1952): Grönsö, hemmet i ett stort uppländskt herrgårdshus. *Nordiska museets handlingar* 42.
- Wallin, Sigurd och Uggla Arvid Hj. (1963): Linnémuseet i Uppsala och Linnés Hammarby. Svenska Linnésällskapet.
- Westerberg, Anna (1963): Charlottenborg. En historisk krönika.
- Westerdahl, Elisabeth (2009): Enskild väg Kusta. En västmanländsk herrgårdsresa genom 1900-talet.
- Westrin, Barbro (1986): Stola säteri.
- Widlund, Carin (1955): Mariebergs herrgård. En historik.
- Vision Vallby: Vallby friluftsmuseum 1998-2014, 1999.
- Vogelsang, Fred (2016): Nieuwe functies voor kastellen en buitenplaatsen. Een nieuw herbestemming.

Ålenius, Nils (1945): Grenome Herrgårdsbyggnad, årsboken Uppland 1945.

Åman, Anders, red (2001): Stjernesund i Närke. Slottet och godset.

Åsgrim-Berlin, Agneta (2015): Landet mitt i staden. Fredriksdal. Museer och trädgårdar, Therese Kruse (red) 2015.

Öman, Karin (1995): Alfred Nobels Björkborn. Karlskoga bergslag 1995.